

De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang?

Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten

J. L. VAN ZANDEN

I DE DISCUSSIE SAMENGEVAT

Het is merkwaardig dat in de economische geschiedschrijving de achteruitgang van de Republiek in de achttiende eeuw nog steeds meer de aandacht trekt dan de uitzonderlijke expansie van de Hollandse economie tussen 1585 en 1670. De veronderstelde stagnatie of achteruitgang in de 'lange' achttiende eeuw (1670-1805) is namelijk het onderwerp van recente publikaties van twee Amerikaanse historici, beide goede kenners van de economische geschiedenis van de Republiek in deze periode. Zij komen echter tot in alle opzichten tegenstrijdige opvattingen over deze periode.

Jan de Vries probeerde aan te tonen dat de Hollandse economie na 1670 absoluut en relatief achteruitging. Deze stelling werd gebaseerd op eerder gepubliceerde schattingen van de ontwikkeling van het reële inkomen per hoofd in de Hollandse steden tussen 1670 en 1805, die na een reeks vooronderstellingen waren ontleend aan het aantal vervoerde passagiers door de Hollandse trekschuiten in deze periode. J. C. Riley poneerde echter, na een uitgebreid overzicht van de geschiedschrijving op dit gebied, de hypothese dat het reële inkomen per hoofd tussen 1695 en 1860 sterk is toegenomen, welke hypothese vooral ontleend was aan uit verschillende bronnen verzamelde schattingen van het inkomen per hoofd in Nederland in 1695 en 1860². Overigens wijken deze opvattingen op hun beurt weer vrij sterk af van de synthese die Johan de Vries in 1959 publiceerde over 'de economische achteruitgang van de Republiek in de achttiende eeuw'. Hij concludeerde op grond van een grote hoeveelheid voor een belangrijk deel niet kwantitatief materiaal dat het inkomen per hoofd in de achttiende eeuw (tot 1780) niet of weinig daalde, een positie tussen Jan de Vries en Riley in³.

Het is tekenend voor de stand van het modern kwantitatief historisch onderzoek naar de economische ontwikkeling van de Republiek dat uitnemende kenners van deze periode tot zulke verschillende oordelen kunnen komen. Dit behoeft echter niet geheel te verbazen. Over de economische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw is de discussie ook nog niet afgelopen. Het traditionele beeld dat

1 J. de Vries, 'The Decline and Rise of the Dutch Economy, 1675-1900', in: G. Saxonhouse en G. Wright, ed., *Technique, Spirit, and Form in the Making of the Modern Economies: Essays in the Honor of William N. Parker* (Greenwich, 1984) 149-189.

2 J.C.Riley, 'The Dutch Economy after 1650: Decline or Growth?', *The Journal of European Economic History*, XIII (1984) 521-569.

3 Joh. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Leiden, 1968).

deze periode slechts gekenmerkt wordt door voortdurende stagnatie lijkt in ieder geval sinds de publikaties van R. T. Griffiths en J. M. M. de Meere onhoudbaar⁴. Met betrekking tot deze periode zijn er echter op het nationale niveau veel meer statistische gegevens beschikbaar dan voor de jaren vóór 1806, waardoor het in principe mogelijk moet zijn om de economische ontwikkeling kwantitatief in kaart te brengen⁵.

Een van de grootste problemen van het modern-kwantitatief onderzoek naar de periode voor 1806 is de sterk gedecentraliseerde politieke structuur van de Republiek, waardoor in elk gewest andere belastingen geheven werden en er vrijwel geen uniforme belastinggegevens beschikbaar zijn. Het feitelijke onderzoek beperkt zich hierdoor veelal tot Holland, maar op de gevolgen van deze beperking van het onderzoeksterrein wordt niet altijd ingegaan. Zo schrijven de genoemde Amerikaanse auteurs vrijwel steeds over de 'Dutch economy', maar beperken ze zich in feite grotendeels tot Holland en ontlenen ze aan dit gewest vrijwel al hun gegevens. Dit maakt echter een nauwkeurige evaluatie van verschillende niveaus van produktie en inkomen onmogelijk. Het is immers waarschijnlijk dat het reële inkomen per hoofd in Holland zich anders heeft ontwikkeld dan in bijvoorbeeld Overijssel en Groningen, en het is wel zeker dat het gemiddelde inkomen in Holland steeds belangrijk hoger was dan in de overige gewesten⁶.

Om praktische redenen is het verdedigbaar om het onderzoek voorlopig tot Holland te beperken, en dit lijkt toegestaan zo lang men de conclusies van dit onderzoek expliciet tot dit gewest beperkt. Het gewest, waarin ongeveer 40 procent van de Nederlandse bevolking woonde en zeker 50 procent van het nationale inkomen verdiend werd, domineerde zo sterk de economische geschiedenis van de Republiek dat een betrouwbaar beeld van de ontwikkeling van de economie in dit gebied geboden is. Wil men echter op den duur komen tot enigszins betrouwbare schattingen van het nationaal inkomen van de gehele Republiek, dan zal ook meer aandacht moeten worden besteed aan de ontwikkeling van de overige gewesten.

Het meest gehoorde argument om de gebrekkige kennis over belangrijke economische veranderingen in het verleden te excuseren, is dat voldoende bronnen om deze te bestuderen ontbreken. Ook in de discussie over de economische achteruitgang van de Republiek komt men dit argument tegen. De vraag die in dit artikel centraal zal staan is of het mogelijk is de economische ontwikkeling van Holland in de periode 1650-1805 te reconstrueren met behulp van de methoden en begrippen die worden gebruikt in het modern-kwantitatieve historische onderzoek. In andere woorden, is het mogelijk de ontwikkeling van het regionaal inkomen en het regionaal produkt van Holland in de zeventiende en achttiende eeuw te meten? Deze vraag zal door veel

4 R. T. Griffiths, *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850* (Den Haag, 1979); J. M. M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* (Den Haag, 1982).

5 Een poging daartoe is gedaan in J. L. van Zanden, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw, enkele nieuwe resultaten', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, L (1987) 51-76.

6 Voor deze regionale verschillen Van Zanden, 'Groei', tabel 2.

historici negatief beantwoord worden. Het gevaar is groot dat de discussie dan op den duur verzandt in het uitwisselen van allerlei schattingen gebaseerd op onzekere veronderstellingen en partiële bronnen. Daarom zal gepoogd worden op een systematische wijze de beschikbare bronnen, voor zover mij bekend, in kaart te brengen en kritisch te bespreken. Aangetoond zal worden dat het heersende pessimisme niet geheel gerechtvaardigd is en dat er wel degelijk mogelijkheden bestaan om onze kennis over de ontwikkeling van de Hollandse economie belangrijk te vergroten.

De resultaten van de bewerking van een aantal veelbelovende bronnen zullen bovendien gepresenteerd worden. Hierbij zal het onderzoek zich vooral toespitsen op het toetsen van de genoemde, min of meer conflicterende hypothesen over de ontwikkeling van het reële inkomen per hoofd in de achttiende eeuw. Samengevat zijn dit:

- 1 Jan de Vries: sterke achteruitgang tussen 1670 en 1750, gevolgd door enig herstel in de tweede helft van de achttiende eeuw;
- 2 Johan de Vries: stabilisatie of stagnatie tussen 1700 en 1780, gevolgd door absolute achteruitgang na 1780;
- 3 J. C. Riley: economische groei tussen 1695 en 1805 (en 1860).

Voor een uitgebreide bespreking van deze hypothesen kan verwezen worden naar het artikel van Riley⁷.

Het onderzoek zal zich richten op twee vragen. Ten eerste zullen de bestaande schattingen van het nominale inkomen per hoofd geëvalueerd worden en zal nagegaan worden of *de absolute hoogte van het inkomen per hoofd* in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw gemeten kan worden. Op dergelijke schattingen baseerde bijvoorbeeld Riley de hypothese van een sterke economische groei in de achttiende eeuw. Geconcludeerd zal worden dat er, voor zover mij bekend, onvoldoende bronnen beschikbaar zijn om enigszins betrouwbare schattingen op te baseren. De onder meer door P. W. Klein, A. Maddison, J. C. Riley en Jan de Vries gepresenteerde cijfers vormen geen basis voor uitspraken over de lange termijn ontwikkeling van de Hollandse economie.

Ten tweede zal een onderzoek worden gedaan naar (additionele) bronnen die informatie geven over *de ontwikkeling van de (bruto)productie per hoofd* in de zeventiende en achttiende eeuw. Dit onderzoek, dat het grootste deel van het artikel in beslag neemt, zal onder meer ingaan op de waarde van de opbrengsten van de Hollandse imposten (indirecte belastingen) voor het meten van de ontwikkeling van de productie in een aantal bedrijfstakken. De conclusie kan hier iets positiever zijn. De besproken bronnen kunnen de kennis over de economische ontwikkeling van Holland verrijken en de analyse van deze seriële belastinggegevens maakt het, in combinatie met een aantal productie-reeksen uit andere bronnen, mogelijk voorzichtige uitspraken te doen over de drie genoemde hypothesen. Tenslotte zal in de conclusie ingegaan worden op de perspectieven van dergelijk modern kwantitatief onderzoek naar de economische ontwikkeling van de Republiek.

7 Riley, 'Dutch Economy', *passim*.

II DE HOOGTE VAN HET INKOMEN PER HOOFD

Langs verschillende wegen is tot nu toe gepoogd om betrouwbare schattingen van het inkomen per hoofd in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw te verkrijgen. De resultaten hiervan zijn echter weinig overtuigend, zoals uit onderstaande samenvatting geconcludeerd kan worden.

De meeste cijfers zijn gebaseerd op de schatting die Gregory King rond 1690 maakte, en die het inkomen per hoofd in de Republiek op ruim 8 pond (of ongeveer 100 gulden) raamde⁸. Dit cijfer was slechts gebaseerd op een zeer globale kennis van de economie van de Republiek. Hoewel hij over de Britse economie en samenleving veel beter geïnformeerd was, onderschatte hij echter het inkomen per hoofd aldaar vrij sterk, zoals recent onderzoek heeft aangetoond⁹. Het is dus zeer twijfelachtig of men enige waarde kan hechten aan zijn cijfer voor de Republiek; in ieder geval is het zeer waarschijnlijk dat hij ook het inkomen hier te lande onderschatte, hoewel P. W. Klein dit laatste niet aanneemt¹⁰. Maar ligt het werkelijk inkomen 10 procent of 100 procent boven het cijfer van King? Verschillende auteurs komen zo op grond van het inkomen per hoofd in de Republiek van King tot zeer uiteenlopende schattingen: P. W. Klein noemt *f* 100,-, J. C. Riley *f* 125,-, A. Maddison \pm *f* 150,- en Jan de Vries rond de *f*200,- 11. Kortom, deze schattingen bieden geen enkel houvast. Het verdient dan ook aanbeveling om speculaties op grond van dergelijke cijfers te staken.

Even speculatief zijn de schattingen die het niveau van het inkomen per hoofd uit het midden van de negentiende eeuw op grond van allerlei veronderstellingen en gissingen terug projecteren naar het eind van de achttiende eeuw, zoals bijvoorbeeld J. H. van Stuijvenberg en J. E. J. de Vrijer hebben gedaan¹². Niet alleen zijn de door hen gebruikte schattingen uit de negentiende eeuw sterk gekritiseerd¹³ ook de veronderstelling dat het inkomen per hoofd tussen 1780 en 1860 per saldo niet steeg of daalde is niet op enig kwantitatief onderzoek gebaseerd.

Iets meer vaste grond krijgt men onder de voeten als de schattingen van het inkomen worden gebaseerd op redelijk betrouwbare gegevens over de hoogte van de lonen. In de periode tussen 1650 en 1805 bleven de nominale daglonen in Holland volgens onder meer Jan de Vries opmerkelijk stabiel; gewoonlijk werd ongeveer 18 stuiver betaald

8 P. W. Klein, 'De zeventiende eeuw 1585-1700', in: J. H. van Stuijvenberg, ed., *De economische geschiedenis van Nederland* (Groningen, 1979) 116. Daarnaast zijn er enkele schattingen van W. M. Keuchenius en R. Metelerkamp uit omstreeks 1800 over de totale waarde van de 'nationale balans'; dit door hen gehanteerde begrip kan echter niet met het nationale inkomen vergeleken worden, zie De Vries, 'Decline', 155.

9 De Vries, 'Decline', 165-167 vooreen samenvatting hiervan.

10 Klein, 'Zeventiende eeuw', 80-81.

11 *Ibidem*; Riley, 'Economy', 538; A. Maddison, *Groeifasen van het kapitalisme* (Utrecht-Antwerpen, 1982) 239-241; De Vries, 'Decline', 168.

12 J. H. van Stuijvenberg en J. E. J. de Vrijer, 'Prices, Population and National Income in the Netherlands 1620-1978', *The Journal of European Economic History*, XI (1982) 699-711.

13 R. T. Griffiths en J. M. M. de Meere, 'The Growth of the Dutch Economy in the Nineteenth Century: Back to Basics?', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCVI (1983) 563-572.

voor ongeschoolde arbeid en gemiddeld 25 stuiver voor geschoolde arbeid¹⁴. Daarmee lagen de nominale lonen in ieder geval tot aan het eind van de achttiende eeuw beduidend boven het loonniveau in de omringende landen. Of dit ook in reële termen het geval is geweest, is overigens zeer twijfelachtig, zoals ik elders heb trachten aan te tonen¹⁵. Een modale arbeider kon dus in Holland per jaar maximaal zo'n f250,- tot f300,- verdienen, als hij niet te vaak door werkloosheid of ziekte getroffen werd. Bij een gemiddelde omvang van het huishouden van 3 à 4 personen, werd per hoofd van de bevolking dus naar schatting f60,- à f90,- aan looninkomen verdiend.

In de negentiende eeuw was het looninkomen hoogstens slechts zo'n 40 procent van het totale inkomen van Nederland¹⁶. Gezien de grote kapitaalrijkdom van Holland zal dit percentage in de zeventiende en achttiende eeuw niet veel hoger zijn geweest. Waarschijnlijk lag het inkomen per hoofd in Holland dus in ieder geval boven de f 150,- (f60,- gedeeld door 40 procent); meer kan op grond van deze gegevens hierover niet gezegd worden¹⁷.

Het is wel waarschijnlijk, dat het reële loon tussen 1670 en 1740 steeg door de in deze jaren tendentieel dalende voedselprijzen, en dat na 1750 het reële loon weer begon te dalen¹⁸. Volgens Jan de Vries nam het reële inkomen per hoofd tussen 1670 en 1740 sterk af, wat dus het gevolg moet zijn geweest van een zeer sterke daling van het kapitaal- en winstinkomen, dat zich na 1750 weer behoorlijk moet hebben hersteld, hetgeen niet direct plausibel lijkt¹⁹. Dit zijn echter speculaties op grond van een veronderstelde ontwikkeling van de Hollandse economie; misschien kan J. C. Riley met evenveel recht een sterke toename van het kapitaalinkomen (bijvoorbeeld in de financiële sector) veronderstellen.

Het hier geëvalueerde onderzoek biedt weinig betrouwbare resultaten. In ieder geval kunnen op grond van dit onderzoek geen hypothesen over de economische ontwikkeling van Holland gefalsificeerd worden. Hiermee zijn de bronnen echter nog lang niet uitgeput.

Een type bron die in de internationale literatuur over het meten van het inkomen in het verleden veel gebruikt wordt, zijn gegevens omtrent het inkomen van alle personen die aangeslagen werden in de inkomstenbelasting. Met dergelijke gegevens kan bijvoorbeeld ook het inkomen van de niet-loonafhankelijken geschat worden. Hoewel een nationale inkomstenbelasting pas in de twintigste eeuw met succes werd in-

14 De Vries, 'Decline', 173-175.

15 J.L. van Zanden, 'Kosten van levensonderhoud en loonvorming in Holland en Oost-Nederland 1600-1850', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XI (1985) 309-323; zie ook J. M. M. de Meere, 'Daglonen in België en Nederland in 1819. Een aanvulling', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, VI (1980) 357-384.

16 Van Zanden, 'Groeï', tabel 1.

17 Deze schattingen zijn niet volstrekt onverenigbaar met die van G. King omdat de laatste op de gehele Republiek betrekking hebben, en het gemiddelde inkomen in de overige gewesten aanzienlijk lager was.

18 Zie bijvoorbeeld N. W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, III ('s-Gravenhage, 1939) 1015, 1090.

19 Overigens kunnen mogelijke veranderingen in de ruilvoet (bijvoorbeeld door het goedkoper en duurder worden van de graaninvoer) of van het aantal per arbeid(st)er gewerkte uren (door een toename of afname van de werkloosheid) deze redenering aanzienlijk compliceren.

gevoerd, werden in Holland al in 1675, 1715, 1742 en in het Koninkrijk Holland in 1808 experimenten met dit type belasting uitgevoerd. Om verschillende redenen waren deze echter niet zeer geslaagd. Het grootste probleem was om op objectieve gronden het inkomen van alle burgers boven een bepaalde belastinggrens vast te stellen. Hiervoor viel men gewoonlijk weer terug op bepaalde criteria, zoals de huurwaarde van het huis, het aantal dienstboden, de waarde van het (grond)bezit en dergelijke, welke de grondslagen van al bestaande belastingen waren. Het ontbrak de overheid bovendien aan het bureaucratisch apparaat om jaarlijks van elke burger een nieuwe schatting van het inkomen te maken. Op grond van zijn ervaringen met de quotisatie van 1808 werd bijvoorbeeld I. J. A. Gogel een tegenstander van de plannen om een algemene inkomstenbelasting in te voeren; in zijn stelsel werd deze door allerlei belastingen op zichtbare tekenen van welstand vervangen²⁰.

Deze experimenten, en met name die van 1742 en 1808, hebben echter wel waardevolle informatie opgeleverd over de geschatte inkomens en de beroepen van de Hollandse burgerij. De gegevens van de eerste inkomstenbelastingen van 1675 en 1715 zijn slechts van enkele steden bewaard gebleven en geven, mede omdat bepaalde beroepsgroepen van de belasting waren vrijgesteld, geen zuiver beeld van de inkomensverhoudingen²¹. De resultaten van de personele quotisatie van 1742 zijn wel bruikbaar. In dit jaar werd iedere burger met een geschat inkomen van f600,- of meer in deze belasting aangeslagen; uitgezonderd werden alleen professoren, predikanten, krijgsoversten (geen hoofd- of vlagofficier zijnde) en ambachtsgezellen²². Iedereen werd ingedeeld in één van de talrijke belastingklassen en moest de bijbehorende aanslag betalen; deze varieerde van f6,- voor personen met een inkomen tussen f600,- en f700,- tot f1.200,- voor de klasse van f48.000,- tot f50.000,-. De kohieren, die zorgvuldig lijken te zijn opgesteld, zijn voor de meeste Hollandse steden en de Zaanstreek gepubliceerd door W. F. H. Oldewelt en S. Hart²³. Deze bron is echter nog niet eerder gebruikt om het inkomen per hoofd te schatten.

Om op grond van deze gegevens te komen tot schattingen van het nominale inkomen in Holland moeten echter enkele vooronderstellingen gemaakt worden. Het overgrote deel van de huishoudens had een inkomen beneden de belastinggegevens van f600,-

20 I. J. A. Gogel, *Memorien en Correspondentien betreffende den staat van 's Rijks geldmiddelen in den jare 1820* (Amsterdam, 1844) 162.

21 W. F. H. Oldewelt, 'De beroepsstructuur van de bevolking der Hollandse stemhebbende steden volgens de kohieren van de famieliegelden van 1674, 1715 en 1742', *Economisch-historisch jaarboek*, XXIV (1950) 80-88.

22 F. N. Sickenga, *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland* (Leiden, 1864) 444 vlg. voor een overzicht van de heffingsgrondslagen.

23 Oldewelt, 'Beroepsstructuur', *passim*; W. F. H. Oldewelt, *Kohier van de personele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (Amsterdam, 1942); S. Hart, 'De personele quotisatie te West-Zaandam, zoals ze in 1742 is vastgesteld', *De Zoende*, II (1947) 311-343; *Idem*, 'De personele quotisatie te Oostzaan', *ibidem*, III (1948) 336-343; *Idem*, 'De personele quotisatie in Oost-Zaandam', *ibidem*, 217-234; *Idem*, 'De personele quotisatie te Koog aan de Zaan', *ibidem*, IV (1949) 295-310; *Idem*, 'De personele quotisatie te Wormerveer', *ibidem*, 148-160; *Idem*, 'De personele quotisatie te Zaandijk', *ibidem*, 257-271; *Idem*, 'De personele quotisatie te Krommenie en Krommeniedijk', *ibidem*, V (1950) 210-235, 257-279, 289-308.

en komt dus niet in de bron voor. In Leiden werd slechts ruim 19 procent van de huishoudens aangeslagen, in Amsterdam was dit ongeveer 27 procent²⁴. Ook voor de andere steden kan men dit percentage op grond van een geschatte bevolkingsomvang en een geschatte gemiddelde omvang van het huishouden redelijk benaderen (tabel 1,

Tabel 1

Het geschatte (belastbare) inkomen per hoofd volgens de quotisatie van 1742

	Bevolking (1000)	Aantal aange- slagenen	Idem, als percentage aantal huishoudens	Gemiddeld inkomen per aange- slagene	Geschat inkomen per hoofd ^a
Noord-Holland					
Amsterdam	200	12655	27	1942	167-182
Haarlem	27	1544	22	1356	131-152
Hoor	9	408	17	1545	124-144
Enkhuizen	7	365	20	1503	134-153
Medemblik	2	101	19	1530	131-150
Monnikendam	2	108	20	1675	143-162
Purmerend	3	149	22	1459	139-158
Zaanstreek	21	739	13	1098	96-116
Zuid-Holland					
Rotterdam	44	2606	22	1736	154-173
Den Haag	38	1952	19	2394	177-196
Leiden	37	1899	19	1415	126-146
Delft	16	845	20	1559	136-155
Dordrecht	18	871		1380	121-141
Gouda	11	711	24	1112	122-140
Schiedam	6	230	14	1450	112-132
Gorkum	5	168	14	1599	117-138
Steden ^b	445	25361	22	1775	150-168
Platteland	320	-		-	105-125 ^c
Holland ^d	780	-		-	135-155

a = onderste grens: huishoudens beneden belastinggrens verdienen gemiddeld f250,- per jaar; bovenste grens: idem gemiddeld f340,-.

b = exclusief Alkmaar, Edam, Brielle, waarvan gegevens ontbreken, en Schoonhoven, dat niet apart geschat is.

c = geschat als aangegeven in de tekst (zie afbeelding 1).

d = inclusief geschat inkomen Alkmaar, Edam, Brielle en Schoonhoven.

Bronnen: zie noten 25 (bevolking) en 23 (quotisatie 1742).

kolom 4)²⁵. Vooral in de typische nijverheidsgebieden als de Zaanstreek, Schiedam en Haarlem met een relatief omvangrijk proletariaat was het percentage huishoudens boven de belastinggrens laag. Van de 70 à 85 procent van alle huishoudens die beneden de belastinggrens zitten, moet het inkomen dus apart geschat worden. Het is echter zeer aannemelijk dat deze huishoudens vrijwel uitsluitend afhankelijk waren van looninkomen²⁶. Voor Amsterdam kan het gemiddelde inkomen van deze groep aan de hand van gegevens van de liberale gift uit 1749 globaal geschat worden, wat resulteert in een vrij plausibele intervallschatting van f250,- à f340,-²⁷. Op grond van deze schatting kan nu het totale belastbare inkomen per hoofd in de Hollandse steden geraamd worden (tabel 1).

Buiten de Zaanstreek zijn er geen gegevens beschikbaar over het inkomen van de aangeslagenen op het platteland; het is ook zeer de vraag of verder archiefonderzoek op dit punt veel zal opleveren. Wel is bekend hoeveel belasting het platteland betaalde²⁸. Bovendien kan voor de steden een zeer nauwe relatie tussen het gemiddeld inkomen per hoofd en de belastingopbrengst per hoofd vastgesteld worden. De enkelvoudige correlatiecoëfficiënt tussen deze variabelen is 0,974 (bij n=14 significant bij 1 procent). Op grond van de verkregen regressievergelijking tussen het inkomen per hoofd (afhankelijke variabele) en de aanslag per hoofd (onafhankelijke variabele) kan het inkomen per hoofd op het platteland geschat worden (afbeelding 1). Via deze stap kan tenslotte het belastbare inkomen per hoofd in geheel Holland geschat worden op f135,- à f155,-.

De aldus verkregen cijfers geven enig inzicht in de regionale economische verhoudingen in het gewest in 1742. De hoogste gemiddelde inkomens vond men in Den Haag, Amsterdam en Rotterdam, niet toevallig de steden die grotendeels aan de demografische (en economische) achteruitgang in de periode 1670-1740 ontsnapten. In de

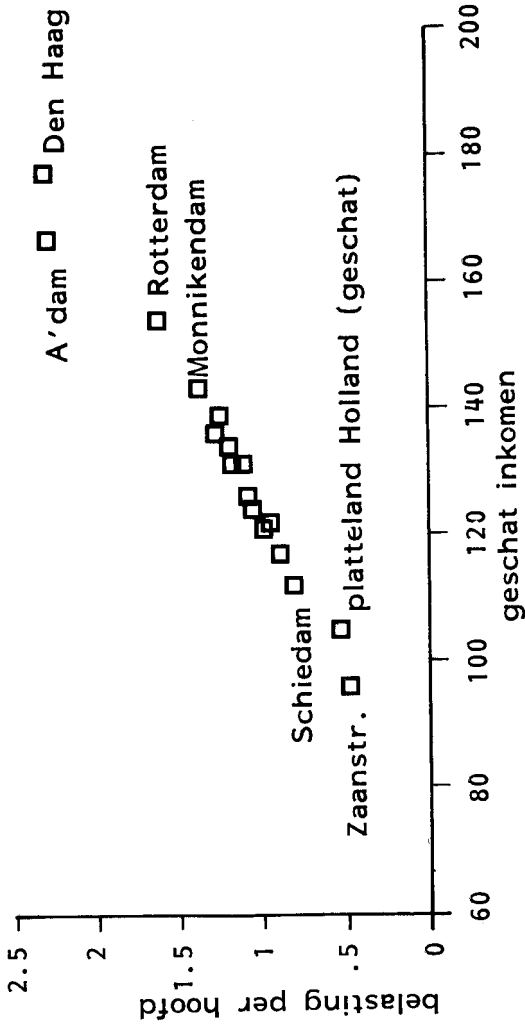
24 Het aantal huishoudens te Leiden uit D. J. Noordam, 'Gezins- en huishoudensstructuren in het achttiende-eeuwse Leiden', in: H. Diederiks, e.a., ed., *Armoede en sociale spanning* (Hilversum, 1985) 89; een cijfer van het aantal huishoudens te Amsterdam gebaseerd op de liberale gift van 1749 (dat nogal aan de lage kant lijkt te zijn) is gepubliceerd door T. Levie en H. Zantkuyl, *Wonen in Amsterdam in de 17de en 18de eeuw* (Purmerend, 1980).

25 De bronnen voor de schatting van de totale bevolking (in 1742) zijn: A. M. van der Woude, 'Het Noorderkwartier', *AAG Bijdragen*, XVI (1972) 140-259; A. M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, V (Haarlem, 1980); J. de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven, 1974) 74-119. Op grond van deze literatuur is bovendien de gemiddelde omvang van het huishouden op 3,75 geschat, met welk cijfer het aantal huishoudens geschat kon worden.

26 Deze percentages kloppen aardig met de door S. Hart op grond van de impost op het trouwen en begraven opgestelde sociale structuur van Amsterdam, volgens welke 75 tot 85 procent van de bevolking onvermogen was, zie S. Hart, 'Een sociale structuur van de Amsterdamse bevolking in de 18e eeuw', in: S. Hart, *Geschrift en getal* (Dordrecht, 1976).

27 Volgens de opgave van de liberale gift waren er in 1749 41.561 huishoudens, waarvan 13.249 boven de belastinggrens van de personele quotisatie van 1742 (die elk f20,- of meer betaalden), 9.572 huishoudens beneden de f600,- die f10,- moesten betalen (geschat inkomen f400,- tot f500,-), 14.000 huishoudens die f5,- moesten betalen (geschat inkomen f200,- tot f300,-), en 4.740 armen (geschat inkomen f100,- tot f150,-); zie Levie en Zantkuyl, *Wonen*.

28 Oldewelt, 'Kohier', 13.

Afbeelding 1
De relatie tussen het geschat (minimum) inkomen per hoofd van de bevolking en de in de personele quotisatie van 1742 betaalde belasting per hoofd (in guldens).

industriegebieden is het gemiddelde inkomen belangrijk lager, omdat hier én de burgerij armer was dan elders én het percentage huishoudens boven de belastinggrens geringer was. Het inkomen op het platteland lag nog aanzienlijk lager dan in de steden, waarschijnlijk omdat het aantal aangeslagen huishoudens nog veel kleiner was. Opvallend is tenslotte dat de steden ten noorden van het IJ, waarvan de bevolking na 1670 sterk was gedaald, niet ongunstig afsteken bij de vergelijkbare steden in Zuid-Holland.

Helaas zijn deze schattingen van het belastbare inkomen per hoofd nog enkele stappen verwijderd van schattingen van het nationaal inkomen per hoofd, zoals dat begrip wordt gebruikt in de nationale rekeningen. Het nationaal (of regionaal) inkomen ligt om verschillende redenen hoger. De belangrijkste correcties waar rekening mee gehouden moet worden, zijn:

1 De schatting van het belastbare inkomen volgens de quotisatie van 1742 was gebaseerd op allerlei uiterlijke tekenen van de welstand en van het consumptieniveau van de huishoudens. Het gehanteerde inkomensbegrip hield onvoldoende rekening met de besparingen van de huishoudens (inclusief de afschrijving van kapitaalgoederen) en de door hen betaalde directe belastingen. Hierdoor werd het inkomensniveau vermoedelijk onderschat.

2 In de berekeningen is nog geen rekening gehouden met het inkomen van anderen dan de hoofden van huishoudens, zoals bijvoorbeeld de werk- en dienstboden, die toch een voornaam deel van de bevolking vormden.

3 Het primaire inkomen van instellingen (gasthuizen, armenhuizen) en van de lokale en nationale overheid uit het bezit van grond, huizen, tienden, effecten en dergelijke verkregen, en het niet-uitgedeelde winstinkomen van ondernemingen (VOC) is niet in de schattingen begrepen.

4 Het moeilijkste punt is tenslotte de betrouwbaarheid van de door de zettters van de personele quotisatie gemaakte schattingen van het inkomen. Het is bekend dat bij andere belastingen, zoals de enigszins vergelijkbare vermogensbelastingen, ontduiking op grote schaal voorkwam. Hoewel veel erop wijst, dat de zettters zorgvuldig te werk zijn gegaan, is het toch waarschijnlijk dat vooral de hogere inkomensgroepen in staat waren om de quotisatie behoorlijk te ontduiken²⁹. Een benadering van de omvang hiervan is echter (zonder verder onderzoek) niet mogelijk.

Geconcludeerd moet worden, dat het geschatte belastbare inkomen volgens de personele quotisatie van 1742 belangrijk beneden het nationaal inkomen volgens de gebruikelijke definities moet hebben gelegen. Het is mijn globale indruk dat dit verschil minimaal zo'n 30 procent moet zijn geweest, maar wel kan oplopen tot 60 procent of meer. Over het precieze niveau van het inkomen per hoofd blijven we dus grotendeels in het duister tasten, al lijkt *f* 175,- een redelijke ondergrens en *f* 250,- een mogelijke bovengrens. Wel is duidelijk, dat het kapitaal- en winstinkomen in 1742 nog steeds zeer omvangrijk was, en zo'n 50 tot 70 procent van het totale inkomen vormde³⁰.

29 Dit wordt bijvoorbeeld geconstateerd door Hart, 'Quotisatie West-Zaandam', 339.

30 Deze percentages worden verkregen door de vergelijking van het geschatte looninkomen per hoofd van *f* 60,- tot *f* 90,- met het geschatte totale inkomen per hoofd van *f* 175,- tot *f* 250,-.

Dit wijst niet bepaald op een sterke daling van dit inkomen, zoals in de visie van Jan de Vries tussen 1670 en 1740 plaatsvond.

Hoewel dit onderzoek gebaseerd op de gegevens van de eerste inkomstenbelasting geen nauwkeurige resultaten oplevert, zal toch nog ingegaan worden op de volgende poging om een inkomstenbelasting in te voeren, namelijk de quotisatie van 1808. Deze door I. J. A. Gogel georganiseerde heffing van 3 miljoen gulden was iets anders opgezet.

Tabel 2

Inkomensstratificaties in een (rijke) stad en een plattelandsgemeente volgens gegevens van de quotisaties van 1808

Belastingbedrag	Rotterdam		Winkel	
	Aantal personen	Geschatte vertering	Aantal personen	Geschatte vertering
<i>f</i> 0,50	4100	250	33	125
1,-	2575	300	41	150
1,50	612	350	27	175
2	1003	400	17	200
3	607	500	18	225
4	565	600	5	250
6	1168	750	19	275
10	1147	1100	17	300
20	353	1500	20	350
30	164	1900	7	400
40	141	2200	5	450
50	113	2500	4	500
60	88	2800	9	550
70	56	3100	-	600
80	30	3400	-	650
90	56	3700	-	700
100	54	4000	1	800
125-200	181	4600-6400	-	-
225-300	90	7000-8800	-	-
350-500	37	10000-13000	-	-
550-900	7	14000-18000	-	-
	13147		223	

Bronnen: ARA, Ministerie van financiën 1795-1813, no. 853; Gewestelijke besturen Zuid-Holland 1807-1815, no. V 728.

Wel was ook nu de 'vertering', ofwel de uiterlijke kenmerken van een bepaald consumptieniveau, de grondslag van de belastingheffing, maar er werden geen inkomensklassen van tevoren vastgesteld. Pas achteraf moest verantwoord worden hoeveel de verschillende inkomensgroepen hadden bijgedragen. De aanslag per provincie en in de provincies per gemeente werd volgens bepaalde sleutels vastgesteld. De informatie die aan de kohieren van de quotisatie van 1808 kan worden ontleend is dan ook veel minder systematisch dan de gegevens van 1742. Wel werden in 1808 ook de armste bevolkingsgroepen (behalve de bedeelden) aangeslagen en zijn er bovendien veel kohieren van plattelandsgemeenten bewaard gebleven³¹.

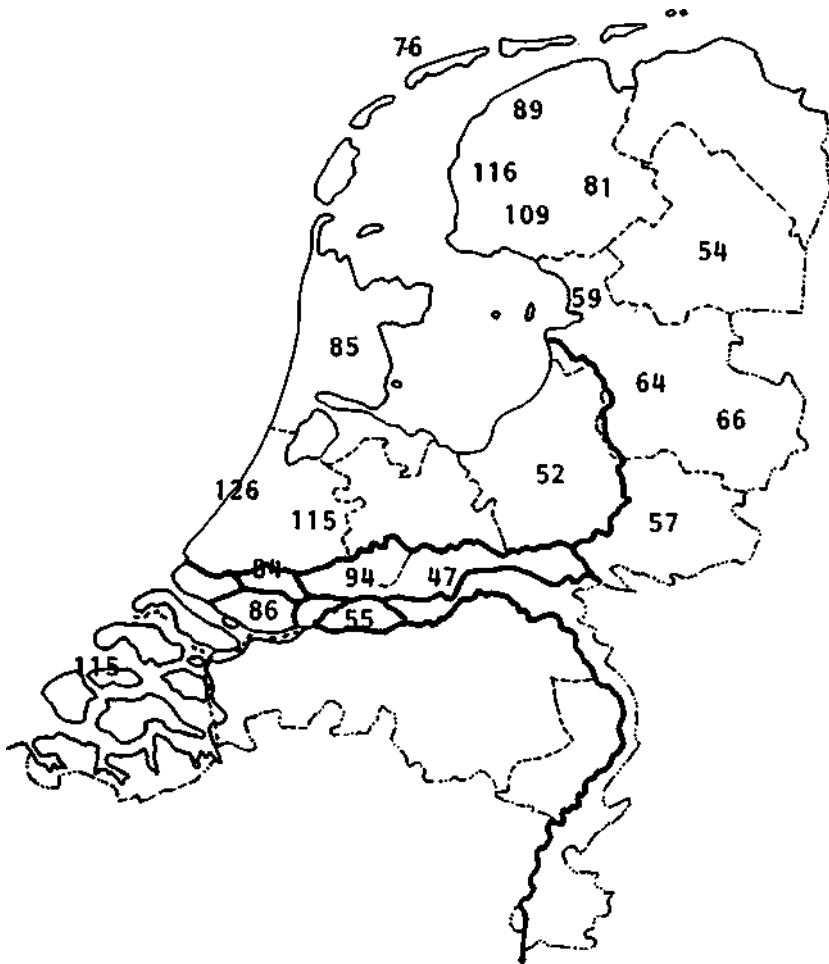
Enkele voorbeelden van de gedetailleerde informatie over lokale inkomensverhoudingen die men aan de quotisatie van 1808 kan ontleen zijn gepresenteerd in tabel 2. Aangezien vrijwel alle huishoudens in de belasting aangeslagen werden, kan men met deze gegevens direct schattingen maken van de gemiddelde 'vertering' per hoofd in deze dorpen en steden. Helaas zijn er talrijke lacunes in het bronnenmateriaal. Zo is van Amsterdam, waar in 1742 ruim 30 procent van het Hollandse inkomen werd verdiend, geen kohier bewaard gebleven (en waarschijnlijk ook niet opgesteld). Elders heb ik in detail uiteengezet hoe met de wel beschikbare bronnen schattingen van de vertering per hoofd van de bevolking in een groot aantal steden en streken van het Koninkrijk Holland zijn verkregen³². De onzekerheidsmarges van deze schattingen zijn vrij groot, maar ze geven toch een aardig beeld van het globale patroon van de inkomensverhoudingen in Nederland aan het begin van de negentiende eeuw (afbeeldingen 2 en 3).

In 1808 is het gemiddeld inkomen in de steden steeds belangrijk hoger dan op het platteland. In de kustprovincies varieert het inkomen per hoofd op het platteland van f85,- tot f125,-, het inkomen per hoofd in de steden ligt buiten Friesland vrijwel steeds tussen f135,- en f180,-. De verhoudingen binnen Holland komen in grote lijnen overeen met de situatie in 1742, al lijkt het contrast tussen de bloeiende steden (Rotterdam, Den Haag) en de steden in verval (Hoorn, Haarlem, Gouda) belangrijk toegenomen. Nog opvallender is het grote verschil in inkomen per hoofd tussen de kustprovincies en de landprovincies, dat vooral op het platteland zeer uitgesproken is. Wel moet rekening gehouden worden met het feit dat men vooral keek naar de consumptieve uitgaven, waardoor het inkomen dat vooral landbouwers op de zandgronden uit subsistentie-activiteiten verkregen, waarschijnlijk onvoldoende meegeteld werd.

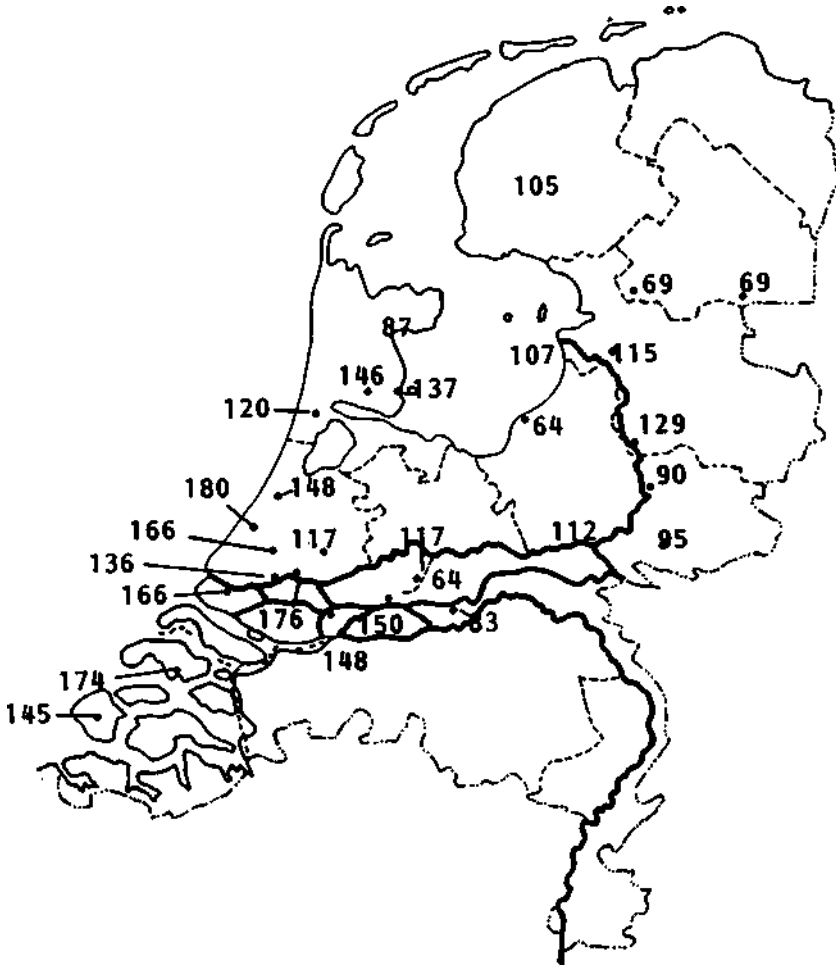
31 Men vindt deze voornamelijk in ARA, Ministerie van Financiën 1795-1813, no. 851-866 (provincies Friesland, Overijssel, Gelderland, N-Holland, Zeeland); ARA, Gewestelijke besturen Z-Holland 1807-1815, no. V713-V731; RA Leeuwarden, Gewestelijke besturen 1795-1813, no. 1101; RA Assen, Oude statenarchieven, no. 1608-1611; voor de mogelijkheden van deze bron ook J. L. van Zanden en D. J. van der Veen, 'Boeren, keuters en landarbeiders', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, X (1984) 168-172.

32 J. L. van Zanden, 'Inkomen en inkomensverdeling in Nederland in 1808' (ongepubliceerd paper; Vrije Universiteit Amsterdam, 1983) 2-21. De bronnen genoemd in noot 31 zijn hierin gecombineerd met de demografische gegevens uit J. A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie* (Assen, 1964) 288 vlg.

Afbeelding 2
Schattingen van de gemiddelde 'vertering' per
hoofd van de bevolking volgens de quotisatie
van 1808: platteland.

Afbeelding 3
Schattingen van de gemiddelde 'vertering' per
hoofd van de bevolking volgens de quotisatie
van 1808: steden.

Deze schattingen van de gemiddelde 'vertering' per hoofd moeten eveneens nog belangrijk verhoogd worden voordat een benadering van het nationaal inkomen per hoofd resulteert. De oorzaken hiervan zijn identiek aan die in 1742 en behoeven daarom geen verdere bespreking. De opzet van de quotisatie van 1808 maakt het zelfs waarschijnlijk dat de mogelijkheden om een te laag inkomen op te geven nog groter waren dan in 1742. Veel betekenis kan dan ook niet worden toegekend aan het feit, dat de in 1808 geschatte 'vertering' in vele gevallen lager uitvalt dan het in 1742 geschatte inkomen per hoofd. Voor geheel Holland komt men, rekening houdend met het ontbreken van vooral Amsterdam, in 1808 op een vertering per hoofd van *f*130,- à *f* 145,-, iets minder dan de *f*135,- tot *f* 155,- uit 1742. Dit wijst in ieder geval niet op een belangrijke groei van het nominale inkomen.

Tabel 3

Voor de verponding geschatte totale pachtwaarde van de landbouwgronden en totale huurwaarde van de huizen, 1632, 1732 en 1832 (in *f*1000,-)

	1632	1732	1832
pachtwaarde	7.140	4.500-8.500 ^c	11.865
huurwaarde	6.400	15.500"	13.045"
totaal	13.540	20.000-24.000 ^c	24.910
huur per huis			
totaal	55	ca. 100"	94
Amsterdam	156	315	211
Zuid-Holland	44	73	80
pacht per hectare	21	-	31

a - Noorderkwartier geschat op grond gegevens aantal huizen en totale aanslag

b - inclusief overige gebouwen (vooral bedrijfsgebouwen) *f*14.914,-

c - zeer globale schatting (zie paragraaf III.4)

Bronnen: RA Haarlem, Gecommitteerde Raden Noorderkwartier, no. 130 (1632); ARA, Financie van Holland no. 559 (1732), voor het Noorderkwartier aangevuld met de getaxeerde belastingopbrengsten uit J. Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa* (Groningen, 1980) 126; J. D. Hoeufft, *Beschouwing der Kadastrale uitkomsten in Noord-Holland* (Haarlem, 1841); J. C. R. van Hoom van Burgh, *Beschouwing van de Kadastrale uitkomsten in Zuid-Holland* ('s-Gravenhage, 1833). Omdat in 1632 de tuinbouwgrond niet consequent apart geteld is (meestal onderdeel van de waardering van de erven) is slechts de helft van de tuinbouwgrond in 1832 in de berekening meegenomen.

Een meer precies maar tevens zeer partieel beeld kan verkregen worden van de ontwikkelingen van het inkomen uit grond- en huizenbezit. In Holland werd vanouds de verponding geheven, een belasting op de huurwaarde van gebouwen en de pachtwaarde van de landbouwgrond. Hiervoor werden enkele malen de huur- en pachtwaarden van alle gebouwen en landbouwgronden nauwkeurig geschat: in 1584 (alleen de pachtwaarden), 1632, 1732 (alleen huurwaarden) en in 1832³³. De verpondingskohieren en de daarop gebaseerde redressen bieden een schat aan informatie hierover, en indirect over economische en landbouwkundige verhoudingen.

In het kader van dit artikel kan slechts worden ingegaan op de ontwikkeling van het totale inkomen uit vaste activa. Tabel 3 geeft de voornaamste resultaten van de bewerking van deze bron. Tussen 1632 en 1832 is de totale netto pachtsom met 66 procent gestegen en het inkomen uit de verhuur van huizen is ruim verdubbeld. In 1732 kan alleen de huursom bepaald worden, waaruit blijkt dat de huren toen vooral in Amsterdam veel hoger waren dan in 1832³⁴. De pachtprizen zijn echter tussen 1632 en 1732 waarschijnlijk per saldo gedaald (zie paragraaf III.4), waardoor het totale inkomen uit vaste activa in 1732 op 20 à 24 miljoen gulden uitkomt. De gecombineerde cijfers geven niet de indruk dat er in deze periode sprake is van een sterke achteruitgang van het inkomensniveau in Holland. Maar het zou onjuist zijn om een vaste relatie tussen het totale inkomen en het inkomen uit vaste activa te veronderstellen; daarvoor was dit type inkomen in de handelskapitalistische economie van de Republiek van te weinig gewicht³⁵.

De conclusie van deze paragraaf kan niet erg positief zijn. De mogelijkheden om het inkomen per hoofd in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw nauwkeurig te schatten zijn gering, zo niet afwezig. Dit dwingt tot bescheidenheid bij het doen van uitspraken op dit gebied.

III DE ONTWIKKELING VAN DE PRODUKTIE EN HET REËLE INKOMEN

III.1 Bestaande schattingen

In de 'traditionele' geschiedschrijving over de economische ontwikkeling van de Republiek wordt niet expliciet ingegaan op begrippen als het reële inkomen of de bruto-productie per hoofd³⁶. Alleen de kwantitatieve ontwikkeling van de internatio-

33 P. H. Engels, *De belastingen en de geldmiddelen van den aanvang der Republiek tot op heden* (Utrecht, 1862) 113-119.

34 Dankzij het werk van C. Lesger, *Huur en conjunctuur* (Amsterdam, 1986) kan deze daling van het huurprijsniveau nauwkeurig gedateerd worden; deze was geheel geconcentreerd in de korte periode tussen 1795 en 1820.

35 Dit volgt ook al uit het feit dat het totale inkomen uit vaste activa maximaal zo'n 12 tot 15 procent van het totale regionale inkomen van Holland (van naar zeer ruwe schatting f 140 tot f200 miljoen) vormde.

36 Tevergeefs zal men bijvoorbeeld in het meest gangbare handboek over deze periode, J. G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten* ('s-Gravenhage, 1970) hier naar zoeken; wel is er naar aanleiding van opmerkingen van Van der Woude enige discussie ontstaan over de vraag of men dergelijke begrippen in deze periode mag

nale handel is het onderwerp geweest van enige discussie, die zich vooral toespitste op de vraag in hoeverre de gegevens van de 'convooiën en Meenten', de opbrengsten van de in- en uitvoerrechten, gebruikt konden worden om de ontwikkeling van het handelsvolume te meten³⁷.

De enige expliciete poging om de ontwikkeling van het reële inkomen per hoofd in de Hollandse steden te schatten is van de hand van Jan de Vries. Zijn bijzonder ingenieuze schattingen zijn gebaseerd op gegevens over de ontwikkeling van het personenvervoer met de trekschuiten tussen de voornaamste steden van het gewest. Daartoe veronderstelt hij gedurende de gehele periode 1660-1805 een constante vraagcurve naar personenvervoer. De vraag naar trekschuitdiensten is alleen afhankelijk van de bevolkingsomvang van de steden, de relatieve prijs van het trekschuitvervoer en het reële inkomen per hoofd³⁸. Deze veronderstellingen zijn natuurlijk aanvechtbaar. In een periode van bijna 150 jaar kunnen vraagfuncties onder invloed van allerlei sociaal-culturele en economische ontwikkelingen grote veranderingen ondergaan³⁹.

Bovendien zijn de conclusies van De Vries afhankelijk van de enigszins willekeurige keuze van een deflator, waarmee de relatieve prijs van het trekschuitvervoer wordt becijferd. N. W. Posthumus heeft in verschillende werken vier uiteenlopende prijsindices voor de zeventiende en achttiende eeuw berekend. Dit zijn:

- 1 een index van de kosten van levensonderhoud in Leiden;
- 2 een ongewogen index van 26 goederen in Leiden;
- 3 en 4 gewogen en ongewogen indices van groothandelsprijzen op de Amsterdamse beurs⁴⁰.

De Vries koos voor zijn studie de tweede index, en wel op grond van het feit, dat hierin de broodgranen een bescheiden gewicht hadden⁴¹. Dit is alleen gerechtvaardigd als aangetoond is dat alleen of voornamelijk relatief weigestelden, voor wie brood geen belangrijke uitgavenpost was, van de trekschuiten gebruik maakten — de analyse van De Vries wijst eerder op het tegendeel⁴² — én als de conclusies zich dan beperken tot de ontwikkeling van het reële inkomen van deze groep.

gebruiken; P. W. Klein heeft echter mijns inziens terecht de onjuistheid van de door Van der Woude geopperde bezwaren hiertegen aangetoond; zie Van der Woude, 'Noorderkwartier', 606-609; Klein, 'Zeventiende eeuw', 115-116.

37 H. E. Becht, *Statistische gegevens betreffende den handelsomzet van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17e eeuw (1579-1715)* (Den Haag, 1908); J. C. Westermann, 'Statistische gegevens over den handel van Amsterdam in de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXI (1948) 3-16; Joh. de Vries, *Achteruitgang*, 19-24; H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860* (Amsterdam, 1985) 86-94.

38 J. de Vries, 'Barges and Capitalism. Passenger Transportation in the Dutch Economy, 1632-1839', *AAG Bijdragen*, XXI (1978) 251-303.

39 Zie ook de kritiek van Riley, 'Dutch Economy', 560-564.

40 N. W. Posthumus, *Inquiry into the History of Prices in Holland*, I (Leiden, 1946) lxxxv vlg.; Posthumus, *Geschiedenis*, III, 1010, 1087.

41 De Vries, 'Barges', 277.

42 *Ibidem*, 188.

Tabel 4

Schattingen van de ontwikkeling van het reële inkomen per hoofd in de steden van Holland op grond van de ontwikkeling van het personenvervoer met trekschuiten en vier verschillende prijsindexcijfers (indices 1660/1669 = 100)

prijsindices	1660/1669	1700/1709	1740/1749	1790/1799
Leiden				
kosten van levensonderhoud	100	93	71	63
26 goederen, ongewogen"	100	80	67	67
Amsterdam				
beursprijzen, ongewogen	100	77	73	54
beursprijzen, gewogen	100	80	75	59

a - keuze J. de Vries

Bronnen: zie noten 38 en 40.

Omdat aan deze voorwaarden niet werd voldaan, heb ik de resultaten van De Vries met alle vier door Posthumus samengestelde indexcijfers doorgerekend, om de 'gevoeligheid' voor de keuze van één bepaalde index na te gaan. Uit tabel 4 blijkt dat alle indices een duidelijke daling van het reële inkomen tussen 1660/1669 en 1740/1749 geven, zij het dat de daling in de eerste helft van de achttiende eeuw zeer gering is als men uitgaat van de prijzen op de Amsterdamse beurs. Na 1740/1749 geven de verschillende indices uiteenlopende resultaten; terwijl de door De Vries gebruikte index stagnatie tussen 1740/1749 en 1790/1799 oplevert, geven de drie andere indexcijfers een voortgaande daling van het inkomen per hoofd, variërend van 10 tot 25 procent. Zelfs als men afziet van de andere vooronderstellingen waarop deze analyse gebaseerd is, maakt de betrekkelijk willekeurige keuze van een deflator het dus onmogelijk om langs deze weg tot nauwkeurige uitspraken te komen over de ontwikkeling van het reële inkomen in deze periode.

Gezien de onzekerheden over de ontwikkeling van het prijsniveau in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw is het al bij voorbaat uitgesloten om de evolutie van het reële inkomen te schatten op grond van ramingen van het nominale inkomen. Een resultaat van de vorige paragraaf was, dat het nominale inkomen per hoofd in Holland in 1742 waarschijnlijk tussen de f175,- en f250,- lag en dat dit in 1808 waarschijnlijk niet hoger was. Voor de volledigheid kan dit vergeleken worden met een eerder gepubliceerde schatting van het inkomen per hoofd in Holland in 1820 van f200,- à f250,-⁴³. Deze vergelijking wijst in de richting van een zekere stagnatie van

43 Van Zanden, 'Groei'; in Holland lag het inkomen per hoofd 30 tot 40 procent boven het landelijk gemiddelde van f157,- tot f 179,-.

de nominale inkomens, hetgeen niet geheel onwaarschijnlijk is. De nominale lonen bleven immers ook in grote lijnen constant, terwijl er eveneens redenen zijn om aan te nemen dat ook de inkomsten uit kapitaalbezit in de tweede helft van de achttiende eeuw geen gelijke tred hielden met de inflatie⁴⁴. Dit zou dus kunnen wijzen op een daling van het reële inkomen per hoofd, omdat de prijzen in de periode 1742-1808-1820 per saldo tenminste met 20 à 30 procent stegen, maar de onzekerheidsmarges van de schattingen zijn veel te groot om hierover ferme uitspraken te doen.

In het vervolg hoop ik aan te tonen, dat alleen door het systematisch verzamelen van gegevens en goede schattingen van de ontwikkeling van de bruto-productie in de verschillende sectoren en bedrijfstakken van de Hollandse economie, deze onzekerheidsmarges verkleind kunnen worden. Deze schattingen, die, als het goed is, naarmate het historisch onderzoek naar de economische ontwikkeling van de Republiek doorgaat, in steeds grotere getale beschikbaar komen, kunnen na systematische weging op grond van de relatieve bijdragen van de verschillende sectoren aan het totale inkomen, tezamen één index van de ontwikkeling van de bruto-productie (per hoofd) geven. Hieraan kan dan afgelezen worden óf, wanneer en wellicht ook waarom de Republiek achteruit ging⁴⁵.

In zekere zin is een dergelijke poging tot reconstructie van de ontwikkeling van de bruto-productie al door Johan de Vries ondernomen. Hij concludeerde dat de handelssector en de financiële sector in de achttiende eeuw enige groei vertoonden, terwijl de productie in de visserij en de nijverheid per saldo daalde. Omdat echter niet geschat werd hoe sterk de groei of de achteruitgang in deze sectoren was én welke bijdrage de sectoren leverden aan het totale inkomen, kon de balans hiervan niet opgemaakt worden⁴⁶.

In dit artikel zal dit wel nagestreefd worden, onder meer door het gebruik van de verschillende sinds het verschijnen van de dissertatie van Johan de Vries gepubliceerde bronnen (zoals een aantal beroepstellingen), door een nadere analyse van de relatie tussen beroep en inkomen volgens de quotisatie van 1742 en tenslotte door de uitvoerige exploitatie van een tot nu toe weinig gebruikte bron, de opbrengsten van de Hollandse imposten. Voordat kan worden overgegaan tot een behandeling van de verzamelde kwantitatieve gegevens per sector, zal eerst enige aandacht aan de waarde van deze laatste bron besteed worden.

W. F. H. Oldewelt heeft in een bekend artikel uit 1955 de opbrengsten van een aantal imposten gebruikt om er een gedetailleerd beeld van de handelsconjunctuur in de periode 1650-1805 mee te geven⁴⁷. Hoewel vervolgens vooraanstaande economisch-historici zich lovend over de mogelijkheden van deze bron hebben uitgelaten, is deze

44 J. C. Riley, *International Government Finance and the Amsterdam Capital Market 1740-1815* (Cambridge, 1980) 240 vlg.; zie ook tabel 3 van dit artikel.

45 Deze overigens zeer gebruikelijke methode in de economische statistiek heb ik ook toegepast op de vraag naar de ontwikkeling van de Nederlandse economie in de negentiende eeuw; zie Van Zanden, 'Groei'.

46 Joh. de Vries, *Achteruitgang*, 167-168.

47 W. F. H. Oldewelt, 'De Hollandse imposten en ons beeld van de conjunctuur tijdens de Republiek', *Jaarboek Amstelodanum*, XLVII (1955) 48-80.

na publikatie van Oldewelt niet meer geraadpleegd⁴⁸. Dit is te meer spijtig omdat de opbrengsten van de imposten licht kunnen werpen op tal van ontwikkelingen in de economie van de Republiek.

De Hollandse imposten waren indirecte belastingen die werden geheven op het verbruik, de produktie of de handel (in- en uitvoer) van een groot aantal produkten. Dankzij het zeer uitgebreide belastingsysteem van de Republiek bestaat in principe de mogelijkheid om via deze imposten een indruk te krijgen van de handel in, de produktie of het verbruik van de belaste produkten. Dit wordt echter door een tweetal problemen bemoeilijkt. Ten eerste verandert de heffingsgrondslag van de imposten soms — sommige imposten worden afgeschaft, andere geïntroduceerd — zodat het voor lang niet alle belastingen mogelijk is om de onderliggende veranderingen op lange termijn in produktie of consumptie te reconstrueren⁴⁹. Gelukkig blijven er echter voldoende imposten over waarvan de heffingsgrondslag niet of slechts marginaal veranderde.

Ten tweede vond de heffing pas vanaf 1750 door de overheid zelf plaats en werden de imposten vóór 1748 in het openbaar verpacht, waardoor we van de 'eerste' honderd jaar alleen beschikken over de opbrengst van de jaarlijkse verpachtingen en niet over de werkelijke belastingopbrengsten. Op langere termijn is het aannemelijk dat de pachtsom op zekere afstand de belastingopbrengst volgde, zolang er tussen de verschillende belastingpachters een zekere concurrentie bleef bestaan⁵⁰. Deze afstand werd dan bepaald door de som van de inningskosten en de winst van de belastingpachter. In de gevallen waarin gepoogd is aan de hand van de pachtsommen direct de grondslag van de belasting te reconstrueren, bijvoorbeeld als een schatting van het aantal melkkoeien ondernomen is op grond van de verpachte opbrengst van de impost op het koehouderszout, dan is aangenomen dat deze afstand steeds tenminste twintig procent van de pachtsom bedroeg. De aldus verkregen ramingen zijn dus steeds minima, omdat allerminst vaststaat dat dit niet veel hoger, 30 procent of 50 procent, was; veel minder dan 20 procent is (op langere termijn) echter niet waarschijnlijk⁵¹.

Door de verandering in de wijze van belastingheffing tussen 1748 en 1750 zit er tenslotte een breuk in alle reeksen, die slechts door vergelijking met andere gegevens, zoals bijvoorbeeld de in deze jaren wel redelijk betrouwbare convooien en licenten, overbrugd kan worden.

48 Joh. de Vries, 'De ontduiking der convooien en licenten in de Republiek tijdens de 18e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXI (1958) 361; P. W. Klein, 'Handel, geld- en bankwezen in de Noordelijke Nederlanden 1650-1795', *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VIII (Amsterdam, 1979) 163.

49 Een vrij volledig overzicht van alle veranderingen in het systeem van de heffing van imposten geeft Engels, *Belastingen*, 57-113.

50 Vergelijk de methode van onderzoek bij J. L. van Zanden, 'Tienden als bron voor de geschiedenis van de landbouw in Nederland in de achttiende eeuw (1650-1805)', *MG Bijdragen*, XXIV (1984) 139-150. Een gedetailleerde analyse van de conjuncturele fluctuaties van de impostopbrengsten waarin de relatieve betrouwbaarheid van de verschillende reeksen onderzocht zal worden, hoop ik in een ander verband te publiceren.

51 Deze schatting van een marge van de belastingpachter van tenminste 20 procent is gebaseerd op de vergelijking van de opbrengsten van de imposten in de perioden 1740/1747 en 1750/1759; alleen voor de impost op de inkomende granen is een lagere marge van 10 procent verondersteld (tabel 6).

In de rest van dit hoofdstuk zullen de drie sectoren van de economie in 'omgekeerde' volgorde, te beginnen met de tertiaire sector en eindigend met de primaire, aan de orde komen. Gepoogd zal worden de ontwikkeling van de produktie in deze sectoren in de periode 1650-1805 te meten. Vervolgens zal worden ingegaan op het relatieve belang van de verschillende bedrijfstakken en sectoren, teneinde door onderlinge weging te komen tot één index van de bruto-produktie.

III.2 De tertiaire sector

De tertiaire of dienstensector, soms nogal negatief gedefinieerd als alle economische activiteit buiten de primaire sector (landbouw, visserij en delfstoffenwinning) en de nijverheid, verdient het om als eerste behandeld te worden. Internationale handel en transport vormden immers de grondslag van de bloei van de Hollandse economie in de zeventiende eeuw, en de sterke expansie van het internationaal georiënteerde kredietwezen is volgens sommige schrijvers één van de weinige belangrijke bronnen van economische groei in de achttiende eeuw. Minder spectaculaire vormen van dienstverlening waren echter evenzeer van groot belang; een belangrijk deel van de beroepsbevolking was actief in de sfeer van de beloonde huiselijke diensten (dienstboden, knechten etcetera), en ook het overheidsapparaat is waarschijnlijk relatief omvangrijk geweest. De ontwikkeling van de produktie in deze bedrijfstakken, met uitzondering van de overheidsdiensten en het bankwezen waarvan voldoende gegevens (nog) ontbreken, zal geraamd worden ⁵².

Om de ontwikkeling van de handelssector te bepalen kan gebruik worden gemaakt van de opbrengsten van de imposten op de waag, op de ronde maat, op de grove waren en op de inkomende granen. Alle in Holland verhandelde goederen werden in principe door deze imposten getroffen, zodat zij een completer beeld geven van het totale handelsvolume dan de convooien en licenten, die alleen van in- en uitgevoerde goederen geheven werden, en de gegevens over de scheepvaart op verschillende havensteden, die eveneens slechts een partieel beeld geven. Zowel P. W. Klein als Johan de Vries hebben benadrukt dat de opbrengsten van de imposten voor dit doel geschikt zijn, maar hebben zich helaas beperkt tot de door Oldewelt gepubliceerde totaalopbrengsten van de drie gecombineerde imposten (waag, rondmaat, grove waren) te Amsterdam en te Rotterdam, waardoor bijvoorbeeld de handel in de rest van Holland buiten beschouwing blijft ⁵³. Bovendien hebben de opbrengsten van de imposten het grote voordeel boven de opbrengsten van de convooien en licenten dat de heffingsgrondslagen in de periode 1650-1805 zo goed als ongewijzigd zijn gebleven, afgezien van enkele ondergeschikte wijzigingen in de heffing van de impost op de waag die vooral bedoeld waren om nieuwe koloniale produkten naar verhouding te belasten ⁵⁴.

52 Op het belang van het bankwezen zal in het vervolg nog ingegaan worden. Het moet in principe mogelijk zijn, gezien de omvang van de beschikbare overheidsarchieven uit deze periode, om redelijk nauwkeurige schattingen te maken van de bijdrage van de overheid aan het nationaal en regionaal inkomen; dit zou echter een geheel apart onderzoek vergen.

53 Zie noot 48 en Joh. de Vries, *Achteruitgang*, 24.

54 Engels, *Belastingen*, 76-80, 87-88; Oldewelt, 'Imposten', 58-68.

Tabel 5

Indexcijfers van de opbrengsten van de imposten op de waag, de ronde maat, de grove waren en de inkomende granen (1740/1747 én 1750/1759 = 100) en de opbrengsten van de convoeien en licenten (1750/1759 = 100), 1650/1659 - 1800/1805

	waag	ronde maat	grove waren	ink. granen	totaal ^a gewogen	totaal ongewogen	convooi- licenten ^b
1650/1659	83	88	135	75 ^c	87	95	95
1660/1669	91	92	178	79	96	110	89
1670/1679	85	85	109	85	86	91	80 ^d
1680/1689	93	86	108	98	93	96	110 ^d
1690/1699	87	92	91	103	90	93	116
1700/1709	85	89	85	96	87	89	100
1710/1719	91	89	87	92	90	90	93
1720/1729	107	94	107	84	102	98	103
1730/1739	107	95	118	77	102	99	106
1740/1747	100	100	100	100	100	100	104
1750/1759	100	100	100	100	100	100	100
1760/1769	112	104	110	109	110	109	109
1770/1779	107	101	120	113	107	110	99
1780/1784	91	96	114	96	94	99	75 ^d
1785/1789	101	98	113	104	102	104	91
1790/1794	100	104	106	118	103	107	96
1795/1799	80	93	78	108	85	90	-
1800/1805	109	98	91	92	104	97	-

a - gewogen naar totale opbrengst

b - kantoren Amsterdam en Rotterdam (tariefwijzigingen in 1725)

c - alleen 1659

d - voor één jaar ontbreken gegevens Rotterdam

Bronnen: ARA, Financie van Holland, no. 826-828; Joh. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Leiden, 1968) 186-190; H. E. Becht, *Statistische gegevens betreffende den handelsomzet van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17e eeuw (1579-1755)* (Den Haag, 1908); J. C. Westermann, 'Statistische gegevens over den handel van Amsterdam in de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXI(1948) 3-16.

Zoals Oldewelt heeft aangetoond kunnen de vier imposten, afgezien van de breuk rond 1750, een redelijk beeld geven van de ontwikkeling van het handelsvolume. De imposten werden geheven van de volgende groepen goederen:

- de impost op de waag van vrijwel alle goederen die naar hun gewicht verhandeld werden, zoals de zuivelprodukten en de meeste koloniale produkten;

- de impost op de grove waren van bouwmaterialen als stenen, dakpannen, tegels, etcetera;
- de impost op de ronde maat van alle in Holland verhandelde granen en zaden (behalve de geïmporteerde bij de eerste transactie) en andere naar inhoudsmaat verhandelde goederen als kolen, zand en kalk;
- de impost op de inkomende granen van alle ingevoerde granen en zaden (behalve na 1699 de uit Zeeland geïmporteerde).

Steeds was het gewicht of de inhoudsmaat van de verhandelde goederen de grondslag van de belastingheffing, zodat prijsveranderingen in de belastingopbrengst niet doorwerkten (zoals bij de ad valorem heffingen).

Tabel 5 geeft indexcijfers van de opbrengsten van deze vier imposten en de opbrengsten van de convoien en licenten van Rotterdam en Amsterdam in dezelfde jaren. Uit deze gegevens spreekt een opmerkelijke stabiliteit van de Hollandse handel; op grond van de convoien en licenten mag men bovendien concluderen dat er ook rond 1750 geen sprake was van een trendbreuk. Naast decennia met een zekere hoogconjunctuur (1660/1669, 1720/1729, 1730/1739, 1760/1769, 1770/1779) zijn er ook duidelijke perioden met een geringer handelsvolume (1670/1679, 1700/1709, 1780/1784, 1795/1799), maar het absolute niveau lijkt op langere termijn haast ongewijzigd. Alleen de handel in bouwmaterialen lijkt na 1670 achteruit te gaan—bij de nijverheid zal hierop worden teruggekomen—terwijl in de rest van de handel nog enige groei wordt gerealiseerd in de eeuw na 1650.

Opvallend is vooral dat de handelsactiviteit tot in het begin van de negentiende eeuw geen structurele achteruitgang vertoont; in de tabel zijn na 1780 5-jaars gemiddelden genomen om aan te tonen dat de crises van 1780/1783 en 1795/1796 slechts voor tijdelijke inzinkingen zorgden. Dit is overigens ook al door J. A. Faber voor de scheepvaart op Amsterdam onder meer aan de hand van gegevens omtrent de opbrengst van het paalgeld aangetoond⁵⁵.

Vooraf voor de graanhandel is de geconstateerde stabiliteit op langere termijn een controversiële zaak. P. W. Klein heeft onder meer in het voetspoor van J. A. Faber gesteld dat de Amsterdamse graanhandel na 1650 op zijn retour was, een stelling die vooral gebaseerd is op een analyse van de aanvoer van granen uit het Oostzeegebied op grond van de bekende Sont-tabellen⁵⁶. Deze geven echter een partieel beeld van de totale graanhandel, zoals blijkt uit de evolutie van de impost op de inkomende granen vanaf 1659. Met behulp van deze gegevens kan de totale graanhandel in grote lijnen geschat worden. Tabel 6 bevat voor de jaren 1659-1747 minimum-schattingen van de totale Hollandse graaninvoer, gebaseerd op een veronderstelde zeer geringe winstmarge van de pachter van deze impost en een veronderstelde constante verhouding

55 J. A. Faber, 'Scheepvaart op Nederland in een woelige periode: 1784-1810', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XL VII (1984) 67-79.

56 P. W. Klein, 'Kwantitatieve aspecten van de Amsterdamse roggewandelen in de zeventiende eeuw en de Europese economische geschiedenis', in: Joh. de Vries, e. a., ed., *Ondernemende geschiedenis* ('s-Gravenhage, 1977) 75-89; J. A. Faber, 'Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *AAG Bijdragen*, IX (1963) 3-29.

tussen de invoer van tarwe (40 procent), die zwaarder belast werd, en overige granen (60 procent). Deze totale graaninvoer van Holland (dus inclusief de invoer uit de overige gewesten) is in tabel 6 vergeleken met de invoer van granen uit het Oostzeegebied.

Tabel 6

De totale graanimporten van Holland (op basis van de impost op de inkomende granen) en het aandeel van de graanimport via de Sont, 1660/1669-1800/1805 (in 1000 lasten en procenten)

	graanimporten ^a Holland (lasten)	waarvan ^a Amsterdam (lasten)	importen door Sont (lasten)	aandeel Sontinvoer van Holland (procenten)	Amsterdam (procenten)
1660/1669	89	53	35	39	66
1670/1679	95	59	41	43	69
1680/1689	110	74	82	75	111
1690/1699	116	82	47	41	57
1700/1709	108	72	30	28	42
1710/1719	104	66	25	24	38
1720/1729	93	53	35	38	66
1730/1739	86	61	31	36	51
1740/1747	112	60	28	25	47
1750/1759	105	56	30	29	54
1760/1769	116	62	40	34	65
1770/1779	120	79	44	37	56
1780/1789	106	56	-	-	-
1790/1799	120	73	-	-	-
1800/1805	97	61	-	-	-

a - minimumschatting op grond van 10 procent marge voor belastingpachter

N.B. alle granen zijn inclusief oliezaden (lijnzaad, hennepzaad)

Bronnen: ARA, Financie van Holland, no. 826-828 (voor wijzen van berekenen zie de tekst); N. Bang en K. Korst, *Tabeller over skibsfart op varetransport gennem Oresund, 1497-1783* (Kopenhagen, 1906-1953).

Uit de gegevens van tabel 6 blijkt duidelijk dat de absolute omvang van de graanhandel na 1660 niet afnam en misschien zelfs iets groeide. Deze handel bereikte wellicht pas in de tweede helft van de achttiende eeuw het hoogtepunt. Onmiskenbaar is wel het dalende aandeel van de Oostzeegranen van ongeveer 50 procent vóór 1690 naar ongeveer 20 à 30 procent in de achttiende eeuw. Dit is overigens niet geheel verrassend, aangezien het bekend is dat Groot-Brittannië en België (en vermoedelijk ook Groningen en Oost-Nederland) tussen 1650 en 1750 belangrijke exporteurs van granen werden en de Baltische graanexporten uit de markt verdrongen. Van de totale

graanimport van Nederland (exclusief Limburg) in de periode 1802-1809 kwam hoogstens zo'n 58 procent uit het Oostzeegebied, 15 procent uit België, 16 procent uit Duitsland via de Rijnvaart en 12 procent uit Noord-Duitsland via Hamburg en Bremen⁵⁷. Telt men daar de omvangrijke importen van Holland uit de overige gewesten bij op, dan komt men dicht in de buurt van de cijfers van tabel 6. Het verloren gaan van een nauw verband tussen de Sont-transporten van granen naar Holland en de fluctuaties van de graanprijzen op de Amsterdamse markt mag mijns inziens dan ook niet verklaard worden uit het onbelangrijker worden van de Amsterdamse graanhandel, zoals P. W. Klein heeft gedaan, maar wordt juist veroorzaakt door de achteruitgang van het aandeel van Oostzeegranen op deze markt⁵⁸. Van een sterke absolute achteruitgang van de Amsterdamse graanhandel is geen sprake.

De ontwikkeling van de transportsector zal in grote lijnen parallel gelopen hebben met die van het handelsverkeer. Geheel zeker is dit echter niet; door de Hollandse 'voorbijlandtvaart' aan de ene kant en door de toenemende vaart van buitenlandse schepen op de Hollandse havens, konden de scheepvaart en de internationale handel van de Hollandse steden uiteen gaan lopen. Beide oorzaken van mogelijke afwijkingen zijn waarschijnlijk in de loop van de achttiende eeuw niet onbelangrijk toegenomen, maar gelukkig compenseren ze elkaar waarschijnlijk grotendeels.

Tabel 7

Schattingen van het aantal zeelieden werkzaam op Nederlandse schepen, 1610-1770 (in duizenden)

	1610	1630/1640	1680	1725	1770
koopvaardij	21.5	25.5	22.5	22.0	21.0
VOC	2.0	4.0	8.5	11.0	11.5
totaal	23.5	29.5	31.0	33.0	32.5
marine	3.0	8.0	3.5	3.5	2.0
walvisvaart	-	1.5	9.0	9.0	6.0
zeevisserij	6.5	7.0	6.5	4.0	4.0
totaal	6.5	9.0	15.5	13.0	10.0
totaal	33.0	46.0	50.0	49.5	44.5

Bron: J. R. Bruijn en J. Lucassen, ed., *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie* (Groningen, 1980) 14.

Tabel 8

Schattingen van het totale tonnage van de Nederlandse koopvaardijvloot, 1500-1850

jaar	tonnage
1500	38.000
1567	160.000
1636	310.000a
1670	400.000
1750	365.000a
1780	400.000
1824	131.000
1850	390.000

a - exclusief schepen VOC en WIC

Bronnen: J. R. Bruijn, 'De Vaart in Europa', *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden*, II (Bussum, 1976) 200; H. P. H. Janssen, 'Handelsvaart van de Noordnederlanders', *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden*, I (Bussum, 1976) 272; R. T. Griffiths, *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850* (Den Haag, 1979) 93; J. C. A. Everwijn, *Beschrijving van Handel en Nijverheid in Nederland*, I (Den Haag, 1912) 79; A. M. van der Woude, *Het Noorderkwartier* (Wageningen, 1972) 395-396.

Een aanwijzing voor het ongeveer constant blijven van de omvang van de Hollandse scheepvaart zijn de door J. R. Bruijn en J. Lucassen gepubliceerde schattingen van het aantal zeelieden werkzaam op Nederlandse, grotendeels Hollandse, schepen (tabel 7). Na een snelle groei in de eerste helft van de zeventiende eeuw, nam de werkgelegenheid na 1630/1640 nog maar weinig toe, een ontwikkeling die parallel liep met de lichte stijging in de gezamenlijke opbrengsten van de vier imposten tussen 1650 en 1750. In de achttiende eeuw stabiliseerde de werkgelegenheid zich min of meer; pas na 1785 was hierin sprake van een daling omdat de VOC als werkgever verdween⁵⁹. De uit verschillende bronnen verzamelde schattingen van het totale tonnage van de koopvaardijvloot geven globaal hetzelfde beeld (tabel 8).

De omvang van het binnenlands personenvervoer, dat grotendeels door trekschuiten verzorgd werd, daalde na 1670 wel in belangrijke mate, zoals Jan de Vries heeft

57 Berekend op grond van de gedetailleerde opgaven over de in- en uitvoer van het (latere) Koninkrijk Holland in de periode 1802-1809 in ARA, Collectie Gogel, no. 73; overigens wordt het aandeel van de Oostzeegransen door deze cijfers vermoedelijk wat onderschat omdat de handel via de Sont na 1805 steeds moeilijker werd door de voortdurende oorlogen en het Continentaal Stelsel. Vergelijk ook D. Ormrod, 'Dutch Commercial and Industrial Decline and British Growth in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries', in: F. Krantzen P. M. Hohenberg, ed., *Failed Transitions to modern Industrial Society* (Montreal, 1974) 36-43.

58 Klein, 'Aspecten', 82-84.

59 J. R. Bruijn en J. Lucassen, ed., *Op de schepen van de Oost-Indische Compagnie* (Groningen, 1980) 27.

aangetoond. Tussen 1670 en 1740 was de afname volgens hem ongeveer 50 procent, waarna er in de tweede helft van de achttiende eeuw enig herstel volgde⁶⁰. Deze ontwikkeling wordt niet volledig bevestigd door de opbrengsten van het veer- en passagegeld, een impost die geheven werd op al het binnenlands personenvervoer. De gemiddelde jaarlijkse pachtsom hiervan steeg van f98.000,- in 1665/1668 via f99.000,- in 1671/1679 naar f111.000,- in 1680/1689. Pas vanaf 1764 is de opbrengst weer bekend en deze is dan zeer sterk gedaald tot gemiddeld f77.500,- in 1764/1769, waarna de daling nog verder doorgaat van f75.000,- in 1770/1779, f71.500,- in 1780/1789, f67.000,- in 1790/1799 naar slechts f65.000,- in 1800/1806⁶¹. Een sterke daling na 1680/1689 is onmiskenbaar, maar deze lijkt zich ook in de tweede helft van de achttiende eeuw door te zetten.

Over het derde onderdeel van de dienstensector, de huiselijke diensten, is veel minder geschreven. Toch werkte een niet onbelangrijk deel van de beroepsbevolking hier in. Bij de reorganisatie van het belastingstelsel door I. J. A. Gogel in 1806 werden in geheel Holland 29.801 dienstboden geteld, voor het grootste deel vrouwen⁶². Op een totale beroepsbevolking van ongeveer 350.000 is dit bijna 9 procent, een omvangrijk deel dus.

In de periode 1650-1679 werd er in Holland een impost op de dienstboden geheven, het 'heeregeld', dat 1 gulden per jaar per dienstbode bedroeg⁶³. De opbrengst van deze impost vertoonde een stijgende tendens in deze jaren van gemiddeld f19.070,- in 1650/1659 via f23.834,- in 1660/1669 naar f24.151,- in 1670/1679⁶⁴. Rekening houdend met inningskosten en de winst van de belastingpachter zou het aantal dienstboden gestegen zijn van minimaal 22.900 in 1650/1659 naar 29.000 in 1670/1679. Het enige cijfer voor de periode tussen 1680 en 1806 heeft betrekking op het Noorderkwartier in 1783, waar toen 2630 dienstboden (en 5506 werkboden) geteld werden; in 1650 werd hier voor f2.410,- aan heeregeld verpacht, wat wijst op minimaal 2900 dienstboden⁶⁵.

Op langere termijn lijkt de werkgelegenheid in de huiselijke diensten dus tamelijk stabiel te zijn geweest. Omdat de produktie van dienstboden niet gemeten kan worden, is het niet ongebruikelijk om het aantal ervan als indicator van de ontwikkeling van het produktievolume te nemen; arbeidsbesparende technische ontwikkelingen kwamen in het huishouden nog niet of nauwelijks voor. Het produktievolume van 1670/1679 ligt dus waarschijnlijk op ongeveer hetzelfde niveau als rond 1800.

60 De Vries, 'Barges', 276.

61 ARA, Financier van Holland, no. 826-828; Engels, *Belastingen*, 105-106, waaruit blijkt dat de heffingsgrondslag van het veer- en passagegeld onveranderd bleef.

62 Dit getal is exclusief de 1188 tuinlieden en tuinknechten en 23.703 werkboden in dienst van landbouwers en fabrikanten; zie Gogel, *Memorien*, 484.

63 Na 1679 werd het heeregeld met andere imposten samengevoegd en veranderde de heffingsgrondslag; zie Engels, *Belastingen*, 98-101.

64 ARA, Financier van Holland, no. 826-828.

65 RA Haarlem, Gecommitteerde Raden Noorderkwartier, no. 119; omdat na 1750 deze belasting door de overheid direct geïnd werd en hiervoor jaarlijks kohieren opgesteld werden, moeten dergelijke gegevens ook voor de rest van Holland in principe aanwezig zijn.

De ontwikkeling van de overige onderdelen van de tertiaire sector kunnen, voor zover mij bekend, niet op een vergelijkbare manier benaderd worden. Waarschijnlijk was er een niet onbelangrijke groei van de activiteiten in de financiële sector, maar daar zijn zelfs bij benadering geen ramingen van te maken. Het is overigens de vraag of dit zeer veel afdoet aan de waarde van de bereikte conclusies, omdat het bank- en verzekeringswezen qua werkgelegenheid toch van zeer bescheiden omvang bleef. In paragraaf III.5 zal hier nog op worden teruggekomen.

Concluderend: afgezien van een daling van het binnenlandse personenvervoer wist de tertiaire sector in de periode 1650-1805 in grote lijnen het hoge produktieniveau te stabiliseren; er was geen sprake van werkelijke groei noch van langdurige en omvangrijke achteruitgang.

III.3 De secundaire sector

Het is veel moeilijker om een redelijk betrouwbaar totaalbeeld te krijgen van de ontwikkeling van de nijverheid. Van een aantal belangrijke bedrijfstakken kan de ontwikkeling van de productie wel ongeveer bepaald worden, maar er ontbreken goede gegevens van te veel takken van nijverheid om de analyse volledig te maken. Dit overzicht moet dan ook beperkt blijven tot de bedrijfstakken waarvan relatief betrouwbare kwantitatieve gegevens beschikbaar zijn, zoals de bierbrouwerij, de (Leidse) textiel, de zeepziederij, de bouwnijverheid en de (Noordhollandse) papiernijverheid. Daarnaast zal aan de hand van de ontwikkeling van het consumptieniveau gespeculeerd worden over de ontwikkeling van de voor een beschermde binnenlandse markt werkende consumptiegoederennijverheid (zoals bakkers, slaggers, schoenmakers, en dergelijke). De rest van de nijverheid, waaronder belangrijke trafieken (branderijen, tabaksnijverheid, suikerraffinage), moet buiten beschouwing gelaten worden.

De bierbrouwerij speelde sinds de middeleeuwen een grote rol in de Hollandse economie, onder meer als bron van werkgelegenheid, handel en overheidsinkomsten⁶⁶. Met de accijns op het gemaal was de bieraccijns tot ver in de zeventiende eeuw de belangrijkste indirecte belasting. Daarnaast werd er tot 1679 ook een belasting van twee stuiver per ton geproduceerd bier geheven, een belasting die na 1750 weer enkele jaren opnieuw betaald moest worden⁶⁷. De ontwikkeling van de bierproductie en de bierconsumptie kan op grond van deze gegevens redelijk in kaart gebracht worden (tabel 9).

De opbrengst van de accijns op de bierconsumptie, waarin overigens veel verschillende tarieven werden onderscheiden naar de herkomst en de kwaliteit van het bier en de plaats waar deze werd genoten, daalde voortdurend tussen 1650/1659 en 1740/1747. Na 1750 zette deze daling zich door en werd de accijnsopbrengst nogmaals

66 J.C. van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie voor 1600* (Amsterdam, 1950) geeft een goed inzicht in de grote economische betekenis van deze tak van bedrijf.

67 Engels, *Belastingen*, 61-62; E. M. A. Timmer, *De generale brouwers van Holland* (Haarlem, 1918)58, 102-112.

meer dan gehalveerd. De produktie nam wat minder dramatisch af, omdat het verbruik van het goedkope en onbelaste scharrebier minder afnam dan het verbruik van de duurdere, wel belaste biersoorten⁶⁸. Toch was de daling van het produktievolume tussen 1650 en 1806 bijna 75 procent. Volgens deze schattingen was in de tweede helft van de achttiende eeuw het tempo van achteruitgang belangrijk groter dan in de periode 1650-1750.

Tabel 9

De geschatte ontwikkeling van de bierproduktie (1590-1806; in tonnen) en van de accijns op het bierversbruik (1650/1659-1800/1805; indices 1740/1747 en 1750/1759 = 100)

bierproduktie (100C ton)		bieraccijns (indices) ^c	
1590	718 ^a		
1651/1653	991 ^a	1650/1659	290
1665/1669	885a	1660/1669	259
		1670/1679	237
		1680/1689	239
		1690/1699	215
		1700/1709	166
		1710/1719	154
		1720/1729	146
		1730/1739	126
		1740/1747	100
1752/1753	542	1750/1759	100 ^b
		1760/1769	96
		1770/1779	78
		1780/1784	69
		1790/1799	49
1806	250	1800/1805	37

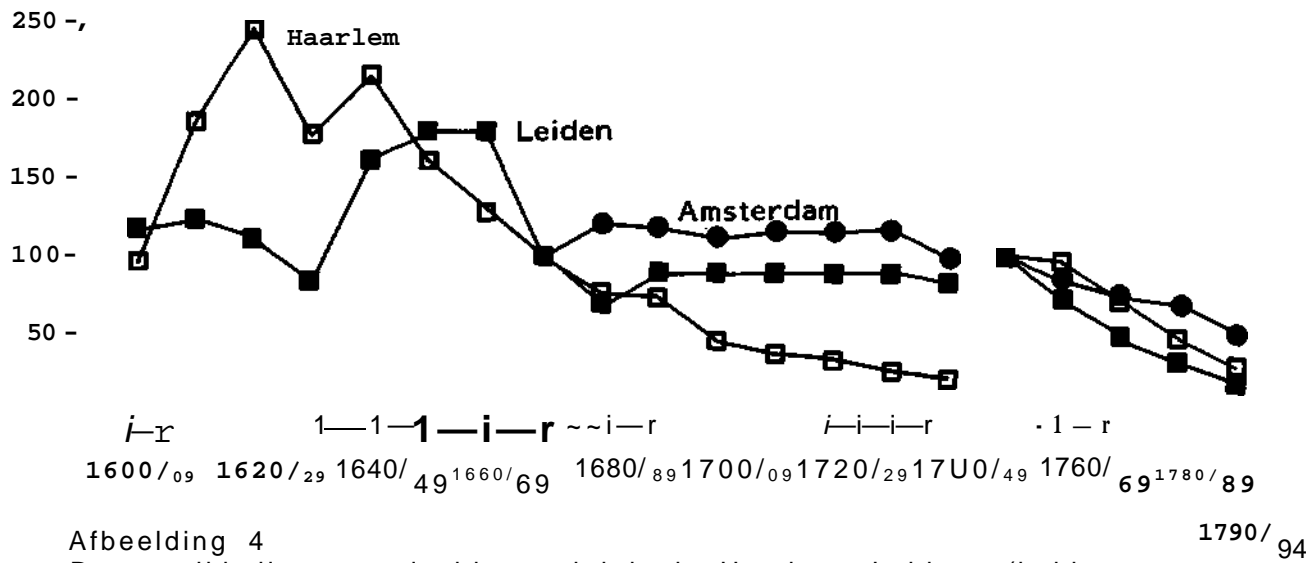
a - geschat op grond van marge van 20 procent voor belastingpachter

b - 1754/1759

c - na 1665 excl. accijns op buitenbieren (in 1665/1669 2.1% totale opbrengst)

Bronnen: ARA, Financie van Holland, no. 826-828; Huis Adrichem, no. 229 (opbrengst imposten 1590); F. J. B. d'Alphonse, *Aperçu sur la Hollande* ('s-Gravenhage, 1900) 261-262.

68 Volgens tijdgenoten was de bierconsumptie in Holland en Utrecht tussen 1700 en 1800 met 50 tot 75 procent afgenomen; zie A. Hallema en J. A. Emmens, *Het bier en zijn brouwers* (Amsterdam, 1968) 59.

Afbeelding 4

De ontwikkeling van de bierproduktie in Haarlem, Leiden, (beide 1600/09-1790/94) en in Amsterdam (1676/79-1790/99), indices 1670/79 = 100 en 1750/59 = 100.

Bronnen :

Posthumus, Geschiedenis, 1145-1155;

J. van Loenen, Structuur der accijnzen van de stad Haarlem over de 17e en 18e eeuw vanaf 1575-1795 (doctoraatscriptie 1939, aanwezig in C.A. Haarlem), hiervan reeks 8 (brouw- en schrifgeld).

C.A.Amsterdam, Archief Brouwerscollege, no. 1704-1712 (waterverbruik door Amsterdamse brouwers); met dank aan A.Knotter die deze gegevens beschikbaar stelde.

Enkele aanvullende gegevens over de lange termijn ontwikkeling van de bierproductie in drie Hollandse steden bevestigen deze ontwikkelingen (afbeelding 4). In Haarlem en Leiden nam de productie van bier volgens verschillende brouwaccijnzen nog toe in de eerste helft van de zeventiende eeuw, maar hier zette na 1660 een proces van structurele achteruitgang in dat aan het eind van de achttiende eeuw nog niet afgelopen was. In Amsterdam wist de bierbrouwerij zich tussen 1680 en 1740 op een hoog niveau te stabiliseren, mede dankzij de gunstige demografische ontwikkeling van de stad, en zette de achteruitgang pas na 1750 in.

Tabel 10

Gegevens over de ontwikkeling van de productie in de Leidse lakennijverheid en in de scheepsbouw/zeildoekweverij, 1650/1659-1800/1805 (indices 1740/1749 = 100)

	Leidse lakennijverheid	scheepsbouw (1) ^a	scheepsbouw (2) ^b
1650/1659	192	100	-
1660/1669	243	119	-
1670/1679	210 ^c	107	-
1680/1689	-	-	-
1690/1699	159 ^d	-	-
1700/1709	121 ^e	-	-
1710/1719	126	-	-
1720/1729	125	-	-
1730/1739	109	-	122
1740/1749	100	-	100
1750/1759	83	-	74
1760/1769	93	-	75
1770/1779	78	-	70
1780/1789	66	-	62
1790/1799	58	-	49
1800/1805	-	-	53

a - opbrengst impost pek en teer (1650/1659 = 100)

b - ontwikkeling zeildoekweverij Krommenie

c - gegevens 6 jaren ontbreken

d - gegevens 8 jaren ontbreken

e - gegevens 2 jaren ontbreken

Bronnen: N. W. Posthumus, *De Geschiedenis van de Leidse Lakenindustrie*, III (s-Gravenhage, 1939) 930-931, 1096-1097; ARA, *Financie van Holland*, no. 826; S. Lootsma, *Historische studiën over de Zaanstreek*, II (Kooij aan de Zaan, 1950) 43-55, 155.

Naast de bierbrouwerij speelde de textielnijverheid een voorname rol in de opkomst van Holland als industriegebied. De Leidse lakennijverheid domineerde in de zeventiende eeuw in sterke mate de Hollandse textiel, al speelden andere steden (Haarlem,

Delft, Amsterdam) hierin ook een rol. De ontwikkeling van de produktie van de Leidse lakennijverheid is door N. W. Posthumus gereconstrueerd⁶⁹. Met uitzondering van de afwijkende ontwikkeling van de zijdenijverheid, lijkt de bloei en achteruitgang van de Leidse lakennijverheid typisch voor de gehele Hollandse textiel⁷⁰. Zoals uit de Posthumus-cijfers blijkt (tabel 10), bereikte de lakennijverheid rond 1670 het hoogtepunt, waarna de produktie-omvang tussen 1670 en 1750 ruimschoots halveerde. Ondanks een opleving in de jaren zestig zette deze daling zich in de tweede helft van de achttiende eeuw door; na 1800 was van deze bedrijfstak weinig meer over⁷¹.

Dankzij de impost op pek en teer, die in de jaren 1650-1679 speciaal geheven werd om ook de scheepsbouw belasting te doen betalen, kan de globale ontwikkeling van deze bedrijfstak in deze jaren gevolgd worden⁷². In 1660/1669 was de opbrengst van deze impost bijna 19 procent hoger dan in 1650/1659, waarna het produktievolume iets daalde (tabel 10). In deze dertig jaren was er dus geen sprake van een belangrijke achteruitgang in de scheepsbouw.

Voor de periode na 1680 zijn helaas geen vergelijkbare gegevens beschikbaar. Op grond van de literatuur lijkt het echter niet waarschijnlijk dat de scheepsbouw in de daarop volgende halve eeuw in omvang was afgenomen, gezien het feit dat de opkomst van de Zaanstreek als belangrijkste centrum hiervan en voornamelijk exporteur van schepen juist in deze periode plaatsvond⁷³. Vanaf 1730 kan een indirecte indicator van de scheepsbouwactiviteit, namelijk de produktie van zeildoek in Krommenie, het veruit belangrijkste centrum van deze bedrijfstak, een globaal beeld geven van de lange termijn ontwikkeling. De produktie van zeildoek daalde voortdurend tussen 1730/1739 en 1800/1805, alleen de jaren zestig laten ook hier een kleine opleving zien (tabel 10). De achteruitgang van de scheepsbouw na 1730 wordt door de literatuur bevestigd⁷⁴.

In de pré-industriële economie was de bouwnijverheid gewoonlijk de belangrijkste producent van kapitaalgoederen. De ontwikkeling van de produktie van de Hollandse bouw kan in de periode 1650-1805 min of meer afgelezen worden aan de opbrengsten van de impost op de bouwmaterialen. Het is immers aannemelijk dat de handel in deze 'grove waren' parallel liep met de ontwikkeling van de bouw. Uit tabel 5 is al gebleken dat de opbrengst van deze impost steeg tot ongeveer 1670, waarna een daling inzette, die een eerste dieptepunt bereikte na 1700. Enig herstel volgde in de jaren tussen 1720

69 Posthumus, *Geschiedenis*, III, 930-931, 1096-1097.

70 Zie het door Joh. de Vries, *Achteruitgang*, 84-85, gegeven overzicht van de achteruitgang van de textiel in deze periode.

71 Griffiths, *Retardation*, 102.

72 Engels, *Belastingen*, 100.

73 Van der Woude, 'Noorderkwartier', 460-462; ook in Amsterdam groeide de scheepsbouw waarschijnlijk nog sterk in deze periode, getuige de toename van het aantal leden van het scheepsmakersgilde van 400 in 1680 tot 1.100 in 1749; zie Nusteling, *Welvaart*, 153.

74 Joh. de Vries, *Achteruitgang*, 87-88; A. J. Deurloo, 'Bijltjes en klouwers', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXIV (1971) 38-49.

en 1739; in de rest van de achttiende eeuw bleef de opbrengst van de impost op de grove waren rond het lagere niveau fluctueren⁷⁵.

Deze ontwikkeling van de bouwnijverheid hing natuurlijk samen met demografische veranderingen. Rond 1660 bereikte de bevolking van Holland een voorlopig hoogtepunt na een snelle groei in de periode 1580-1660, waarna stilstand of achteruitgang volgde. Na 1670 bleven grote stadsuitbreidingen uit, als gevolg waarvan de nieuwbouw belangrijk daalde. Pas na 1750 stabiliseerde de bevolking van Holland zich weer⁷⁶.

Tabel 11

Gegevens omtrent de ontwikkeling van de productie in de zeepziederij in Holland (1650/1659-1800/1805) en Amsterdam (1650/1659-1740/1747) in tonnen

	Holland volgens accijnsen	Amsterdam volgens accijnsen volgens zeepzieders	
1650/1659	57.900°	36.500»	36.200
1660/1669	52.800"	29.500"	28.700
1670/1679	44.800"	22.900"	22.800
1680/1689	47.200"	21.700»	29.000"
1690/1699	39.500"	19.000»	-
1700/1709	32.800»	15.900»	21.900 ^c
1710/1719	30.000"	12.500»	20.000
1720/1729	31.000»	12.900»	20.800 ^a
1730/1739	29.900»	13.100»	21.900
1740/1747	30.400»	13.600»	18.600
1750/1759	24.700		
1760/1769	28.500		
1770/1779	31.200		
1780/1789	32.800		
1790/1799	33.200		
1800/1805	31.600		

a - schattingen op grond van marge van 20 procent voor belastingpachters

b - één jaar ontbreekt

c - twee jaren ontbreken

Bronnen: GA Amsterdam, P.A. 198 Zeepziederscollege, no. 24, 25; ARA, Financie van Holland, no. 826-828.

Een betrekkelijk onbelangrijke bedrijfstak was de zeepziederij. Van de productie van zeep werd gedurende de gehele periode 1650-1805 een impost geheven, op grond waarvan de ontwikkeling van de zeepziederij gevolgd kan worden (tabel 11). Bo-

verdien is uit het archief van het Amsterdamse College van Zeepzieders bekend hoe de produktie van deze bedrijfstak zich aldaar werkelijk ontwikkelde, zodat belastingopbrengsten en werkelijke produktiegegevens met elkaar vergeleken kunnen worden.

Volgens de impost-opbrengsten daalde de produktie met bijna 50 procent tussen 1650/1659 en 1710/1719, waarna de zeepziederij zich in de loop van de achttiende eeuw weer enigszins herstelde. De achteruitgang was in Amsterdam, het centrum van de exportproduktie, geconcentreerd. De opgaven van de werkelijke ontwikkeling van het produktievolume laten echter een veel meer bescheiden achteruitgang na 1670 zien. Dit is de enige harde aanwijzing dat de winstmarge van de belastingpachters tussen 1650 en 1747 belangrijk is gestegen. Het betreft hier echter een bijzonder geval, omdat na ongeveer 1700 de impost steeds direct aan het College van Zeepzieders verpacht werd. Van deze monopoliepositie heeft het College gebruik gemaakt door de pachtsom te drukken⁷⁷. Maar zelfs als men voor deze onderschatting corrigeert, resteert een vrij sterke achteruitgang van de zeepziederij in deze periode.

De in het voorgaande behandelde bedrijfstakken ondergingen alle op den duur een belangrijke daling van het produktievolume. De ontwikkeling van de Noordhollandse papiernijverheid vertoonde een geheel andere curve. De produktiecapaciteit breidde zich sterk uit tussen 1650 en 1730, waarin deze ongeveer vervijfvoudigde, waarna er tot 1790 nog een geringe toename plaatsvond⁷⁸.

De ontwikkeling van de papiernijverheid stond waarschijnlijk niet op zichzelf. Het is waarschijnlijk dat ook de (Schiedamse) branderijen en de (Amsterdamse) suiker- raffinaderijen en katoendrukkerijen een vergelijkbare groei vertoonden, terwijl bijvoorbeeld ook de tabaksnijverheid en de zijdenijverheid tussen 1650 en 1730 sterk expandeerden⁷⁹. Zekerheid over de kwantitatieve evolutie van deze bedrijfstakken kan echter mogelijk pas na zeer gedetailleerd archiefonderzoek verkregen worden.

Het is eveneens waarschijnlijk dat de takken van nijverheid die werkten voor de eerste levensbehoeften van de bevolking en die weinig hinder ondervonden van buitenlandse concurrentie, zoals bakkers, slaggers, schoenmakers, kleermakers en dergelijke zich anders ontwikkelden dan de trafieken. Directe gegevens om de activiteiten van deze

76 Volgens R. Metelerkamp, *De toestand van Nederland in vergelijking gebracht met die van enige andere landen van Europa* (S. 1., 1804) 95-96, daalde het produktievolume in het centrum van de Hollandse steenbakkerij langs de Hollandse IJssel van 126 miljoen stenen in 1672 (waarschijnlijk het topjaar) naar 43 miljoen in 1700; het aantal steenbakkerijen daalde van 45 in 1672 naar 31 in 1700 en 20 in 1802; deze gegevens wijzen eveneens op een structurele daling van de bouwactiviteit.

76 Van der Woude, 'Noorderkwartier', 192-193.

77 Deze gegevens waren voor deze jaren al 'verdacht' omdat de pachtsom vele jaren onveranderd bleef, wat er gewoonlijk op wijst dat de verpachting niet meer op een concurrerende markt plaatsvond.

78 Zie Van der Woude, 'Noorderkwartier', 487-494, 823; de Zuidhollandse papiernijverheid was vergeleken bij die van de Zaanstreek van weinig belang en mag daarom in de analyse buiten beschouwing gelaten worden.

79 Nusteling, *Welvaart*, 90-94, voor een overzicht van de factoren achter de bloei van Amsterdam in de periode 1680-1740; voor de zijdenijverheid; L. van Nierop, 'De zijdenijverheid van Amsterdam historisch geschetst. De bloeitijd 1648-1730', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XLVI (1930) 28-55.

bedrijfstakken te meten zijn niet voorhanden. Wel kan op de vraag ingegaan worden of het consumptieniveau van de bevolking in de periode 1650-1805 sterk gedaald (of gestegen) is. De opbrengsten van de imposten op de boter, het geslacht en het fruit kunnen hiervan een indicatie geven⁸⁰. Daarbij doet zich nog het probleem voor dat alleen de impost op de boter naar de geconsumeerde hoeveelheid geheven werd, namelijk f4,- per vat van 320 pond, en de twee andere imposten ad valorem heffingen waren. Bij de interpretatie van de opbrengsten van de imposten op het geslacht en het fruit moet dus rekening worden gehouden met prijsveranderingen.

Tabel 12

De opbrengsten van de imposten op de boter, het geslacht (bestiaal) en het fruit, 1650/1659-1800/1805 (indices 1740/1747 en 1750/1759 = 100)

	boter	geslacht	fruit
1650/1659	93	128	236
1660/1669	100	133	237
1670/1679	96	111	211
1680/1689	94	113	211
1690/1699	93	111	172
1700/1709	93	109	155
1710/1719	85	105	133
1720/1729	88	103	123
1730/1739	101	103	121
1740/1747	100	100	100
1750/1759	100	100	100
1760/1769	106	106	91
1770/1779	101	98	87
1780/1789	98	99	84
1790/1799	93	100	67
1800/1805	89	110	65

Bron: ARA, Financie van Holland, no. 826-828.

Uit de gegevens van tabel 12 blijkt dat de opbrengst van de impost op de boter op lange termijn ongeveer constant was: omgerekend naar een geschat boterverbruik per hoofd van de bevolking schommelde deze tussen de 9 en 11 kg⁸¹. De impost op het geslacht

80 Engels, *Belastingen*, 68-70, 83, 97-98.

81 Deze schatting sluit redelijk aan bij de schattingen van A. M. van der Woude, 'De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de achttiende eeuw', *AAG Bijdragen*, IX (1963) 141-142; en van J. L. van Zanden, 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914', *Ibidem*, XXV (1985) 139, die beide echter iets hoger uitkomen (13-15 kg).

daalde per saldo wel met ruim 20 procent tussen 1650/1659 en 1740/1747, om in de tweede helft van de achttiende eeuw weer wat toe te nemen. Deze veranderingen werden waarschijnlijk echter ruimschoots gecompenseerd door de schommelingen in het prijsniveau van het vlees, dat, met alle andere landbouwprijzen daalde tussen 1660 en 1750 en na 1750 weer steeg. Alleen het fruitverbruik vertoonde in de gehele periode een duidelijk dalende tendens, al is de omvang hiervan niet te bepalen omdat fruitprijzen niet bekend zijn.

Concluderend: het consumptieniveau van de bevolking, waarvan het verbruik van de 'luxe' producten boter en vlees een redelijke indruk geeft, lijkt in deze periode ongeveer stabiel te zijn gebleven. Op zich is dit een belangrijke conclusie. Het doel van alle economische activiteit is het bereiken of handhaven van een zo hoog mogelijk niveau van behoeftenbevrediging, en in Holland is wat dit betreft, als men mag afgaan op deze gegevens, geen wezenlijke achteruitgang te bespeuren. Uit ander onderzoek is gebleken dat het verbruik van boter en vlees in Holland rond 1800 in vergelijking met de omringende landen hoog was, vooral op het platteland⁸². Dit hoge consumptieniveau dateerde dus al uit het midden van de zeventiende eeuw.

Een en ander betekende voor de verzorgende nijverheid van Holland dat de productie niet of veel minder daalde dan in de meeste trafieken. Waarschijnlijk was er zelfs, door de toenemende aristocratisering van de elite en de verfijning van hun levenswijze, sprake van een zekere bloei in bedrijfstakken die zeer luxe producten vervaardigden, als edelsmeden, diamantbewerkers, meubel- en rijtuigmakers en de onvermijdelijke pruikenmakers. Het totaalbeeld van de nijverheid is hierdoor misschien veel minder somber geweest dan wel gesteld is in de bestaande literatuur, die vooral de exportindustrie op het oog had.

111.4 De primaire sector

In de analyse van de economische achteruitgang van de Republiek in de achttiende eeuw van Johan de Vries compenseert de groei in de landbouw en in de financiële sector tot op zekere hoogte de sterke achteruitgang van de nijverheid en de visserij. Er bestaan dan ook goede aanwijzingen dat de agrarische sector in een aantal provincies — Limburg, Zeeland, Drenthe, Groningen — een zekere stijging van de productie en de produktiviteit realiseerde⁸³. Voor de Hollandse landbouw is dit echter niet direct aantoonbaar, mede omdat goed kwantitatief onderzoek naar de ontwikkeling van de Hollandse landbouwproductie ontbreekt. Nog meer dan bij de nijverheid blijft daarom de precieze evolutie van deze sector in de periode 1650-1805 onduidelijk.

De volgende bronnen kunnen in principe inzicht verschaffen in de ontwikkeling van de agrarische productie: de opbrengsten van tienden, waaggelden van stedelijke

82 Van Zanden, 'Ontwikkeling', 44-46.

83 Zie het overzicht van H. K. Roessingh, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1650-1815', *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VIII (Haarlem, 1979) 16-72; voor Zeeland: Van Zanden, 'Tienden', 153; voor Drenthe: J. Bieleman, 'De landbouw in de periode 1600-1850', in: J. Heringa, e.a., ed., *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel, 1985) 349-366.

wagen waarop vrijwel uitsluitend landbouwprodukten verhandeld werden, opbrengsten van de imposten op de hootheesten, de bezaaide landen en het koehouderszout en tenslotte de pachtprizen van de landbouwgronden volgens de kohieren van de verponding van 1632 en 1832. Alleen op grond van deze laatste bron kan gepoogd worden om een totaalbeeld te krijgen van de ontwikkeling van de gehele landbouwsector.

De opbrengst van de tiende, een in oorsprong kerkelijk recht op een vast percentage van de oogst, kan een indruk geven van de hoogte en de ontwikkeling van de akkerbouwproductie. In het grootste deel van Holland, het Gooi en West-Friesland uitgezonderd, werden in de zeventiende en achttiende eeuw tienden over de oogst van granen en nijverheidsgewassen geheven; pas na 1900 werden deze definitief afgeschaft. Uit de studie van de tiendopbrengsten ontstaat echter geen volledig beeld. Al in 1882 probeerde C. J. H. van den Broek aan de hand van deze gegevens de ontwikkeling van de opbrengst van het bouwland in Middelharnis en Sommelsdijk te meten. Op grond van zijn gegevens kan geconcludeerd worden dat de akkerbouwopbrengst daar tussen 1680 en 1800 niet of nauwelijks toenam⁸⁴. R. Vroom kon in Ridderkerk wel een belangrijke stijging van de produktie per hectare aantonen, al bleef de totale oogst ongeveer constant door een dalend areaal bouwland⁸⁵. Daarentegen vond C. Baars in de nieuwe polders van de Beijerlanden een belangrijke daling van de totale akkerbouwproductie in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw⁸⁶. Tenslotte vond J. L. van Zanden in enkele Noordhollandse heerlijkheden (Egmond, Callantsog) geen stijging van de akkerbouwopbrengsten in deze periode⁸⁷. Samenvattend lijkt er dus geen sprake te zijn geweest van een werkelijke stijging van de akkerbouwproductie; in het meest gunstige geval was dit het gevolg van een stijging van de produktie per hectare in combinatie met een daling van het bouwland areaal.

De ontwikkeling van de produktie van de veehouderij is nog moeilijker te bepalen. A. M. van der Woude, Jan de Vries en J. A. Faber hebben hiertoe opbrengsten van waaggelden gebruikt van marktsteden waarin alleen of voornamelijk zuivelprodukten verhandeld werden (respectievelijk Alkmaar, Gouda en Sneek). De Vries vond een sterk dalende omzet van kaas op de waag van Gouda in de periode 1680-1750, na een stijging tussen 1650 en 1680⁸⁸. Van der Woude kon in Alkmaar een vergelijkbare daling tussen 1712 en 1745 aantonen, gevolgd door een belangrijke stijging in de tweede helft van de achttiende eeuw, welke overigens in het gehele Noorderkwartier plaatsvond. Waarschijnlijk had de tussen 1712 en 1745 geconstateerde daling al eerder ingezet en lag het niveau van de kaasaanvoer vóór 1690 in Alkmaar op een nog hoger peil⁸⁹.

84 C. H. J. van den Broek, 'Een woord over tiendverpachting als waardemeter van den grond'. *De economist* (1882) 217-238.

85 R. Vroom, 'Integratie van aspectmatige historische kennis' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Erasmusuniversiteit; Rotterdam, 1984) 101-127.

86 C. Baars, *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen, 1973) 148-154.

87 Van Zanden, 'Tienden', 151-153.

88 De Vries, *Economy*, 159-160.

89 Van der Woude, 'Noorderkwartier', 578-579.

De gegevens over de opbrengsten van de impost op de waag van deze marktsteden bevestigen dit beeld (tabel 13). Deze opbrengsten, die gedomineerd werden door de verhandelde hoeveelheden kaas, daalden trendmatig tussen 1670 en 1750 in Gouda, Alkmaar en in de overige steden van het Noorderkwartier (waar ook nogal wat anderssoortige handel was). De daling te Alkmaar kan in ieder geval niet aan het inkrimpen van het marktgebied toegeschreven worden, want het wordt niet gecompenseerd door een toename elders in het Noorderkwartier.

Dat de crisis in de veehouderij de achteruitgang van de waagopbrengsten grotendeels veroorzaakte, blijkt ook uit de 'timing' ervan. In de drie reeksen is de achteruitgang geconcentreerd in de jaren waarin epidemieën de veestapel decimeerden, 1670/1679, 1710/1719 en 1740/1747⁹⁰. De ontwikkeling van de waagopbrengsten in deze drie gebieden wijkt ook geheel af van de stijging van de waagopbrengsten in de rest van Holland (tabel 13). In de tweede helft van de achttiende eeuw vertoonden de waagopbrengsten in Gouda en Alkmaar opnieuw een bijzondere ontwikkeling, namelijk een vrij forse stijging in overeenstemming met de dan bekende stijging van de kaasaanvoer, terwijl de waagomzetten in de rest van Holland stagneerden. Deze waagopbrengsten lijken dus een redelijk beeld te geven van de ontwikkeling van de zuivelproductie in de belangrijkste veehouderijgebieden.

Tabel 13

De opbrengsten van de imposten op de waag in Alkmaar, de rest van het Noorderkwartier, Gouda en de rest van Holland, 1650/1659-1800/1805 (indices 1740/1747 en 1750/1759 = 100)

	Alkmaar	Noorder- kwartier	Gouda	rest Holland
1650/1659	308	167	221	67
1660/1669	296	173	232	75
1670/1679	275	134	184	73
1680/1689	284	111	186	84
1690/1699	261	114	158	78
1700/1709	233	107	156	78
1710/1719	192	99	114	87
1720/1729	190	117	121	103
1730/1739	168	122	116	104
1740/1747	100	100	100	100
1750/1759	100	100	100	100
1760/1769	117	97	116	113
1770/1779	119	101	113	107
1780/1789	111	102	117	94
1790/1799	129	94	112	88
1800/1805	174	99	139	107

Bron: ARA, Financiering van Holland, no. 826-828

Gegevens van de opbrengsten van de imposten op de hoornheesten en de paarden en het koehouderszoutgeld kunnen dit beeld nog wat aanvullen. Helaas werd de heffing van deze belastingen vooral in het Noorderkwartier vaak gecombineerd met andere kohierbelastingen, zoals het heeregeld, het redemptiegeld en de impost op de bezaaide landen, waardoor de hieraan te ontlene informatie zeer partieel is. Toch kunnen enkele globale schattingen gemaakt worden.

De impost op de paarden, die tussen 1650 en 1693 apart verpacht werd, bracht jaarlijks ongeveer 25 à 30 duizend gulden op. Deze impost bedroeg voor paarden ouder dan twee jaar 2 stuiver per maand en voor paarden van één jaar de helft⁹¹. Aangezien de jonge paarden slechts een fractie van de paardenstapel vormden, kan men de gemiddelde aanslag op *f* 1,- à *f* 1,10 per paard schatten. Het aantal paarden van één jaar en ouder was tussen 1650 en 1693 minimaal 27 à 36 duizend stuks (met een marge van 20 procent voor de belastingpachter). In 1810 was dit ongeveer 46 duizend (inclusief paarden jonger dan 1 jaar). De door H. K. Roessingh geconstateerde sterke daling van de omvang van de paardenstapel op de Veluwe en in Overijssel in deze periode heeft in Holland dus niet plaatsgevonden⁹².

In 1680 werd het koehouderszout ingevoerd, dat 16 stuiver en 14 penningen per melkkoe bedroeg⁹³. Alleen voor de eerste jaren kan de opbrengst hiervan geschat worden op 210 à 230 duizend gulden, wat betekent dat er tenminste 250 à 270 duizend melkkoeien in Holland aanwezig waren, tegen bij benadering 230 duizend in 1810⁹⁴. Dit hoeft natuurlijk niet te betekenen dat ook de zuivelproductie gedaald was, omdat het zeer wel mogelijk is dat de melkgift per koe in de tussenliggende jaren gestegen is. Een gunstige ontwikkeling was de daling van de rundveestapel natuurlijk niet.

De opbrengst van de impost op de hoornheesten, die geheven werd met de impost op de bezaaide landen, het koehouderszoutgeld (na 1680) en de impost op de paarden (na 1693) kan slechts een zeer globale indruk geven van de ontwikkeling van de rundveestapel in het Zuiderkwartier. De hoogte van de opbrengst nam tussen 1650 en 1679 iets af, maar daalde daarna, gecorrigeerd voor de toevoeging van de impost op de paarden, van ruim *f* 600.000,- in 1680/1689 naar minder dan *f* 500.000,- in 1740/1743, waarna als gevolg van de veepest de opbrengst verder kelderde. In de tweede helft van de achttiende eeuw nam de omvang van de rundveestapel weer belangrijk toe, zoals Van der Woude heeft aangetoond⁹⁵.

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat er alle reden is om aan te nemen dat de produktie van de (rund)veehouderij in grote delen van Holland tussen 1670 en 1750 belangrijk daalde, een daling die geen incidenteel karakter had en niet uitsluitend aan

90 Roessingh, 'Landbouw', 20-23.

91 Engels, *Belastingen*, 81.

92 H. K. Roessingh, 'De veetelling van 1526 in het kwartier van Veluwe', *AAG Bijdragen*, XXII (1979) 34-39.

93 Engels, *Belastingen*, 71.

94 Voor 1680 zie de becijferingen in ARA, Financie van Holland, no. 826; voor 1810 Van Zanden, 'Ontwikkeling', 100.

95 Van der Woude, 'Noorderkwartier', 552 vlg.

de periodieke veepestepidemieën toegeschreven kan worden. In de tweede helft van de achttiende eeuw keerde het tij en steeg de produktie weer duidelijk.

Een bron die tenslotte enig inzicht kan geven in de evolutie van de gehele Hollandse landbouw op langere termijn zijn de schattingen van de pachtprizen van de landbouwgronden die gemaakt zijn voor de bepaling van de grondbelasting in 1632 en 1832. In 1632 werd in totaal 386.000 morgen landbouwgrond in de verponding aangeslagen, waarvan de totale pachtwaarde geschat werd op ruim 7,1 miljoen gulden. In 1832 is het landbouwareaal met ruim 9 procent toegenomen en de geschatte pachtsom met 66 procent; per hectare steeg de pacht met bijna 50 procent, ruimschoots meer dan de gemiddelde stijging van de landbouwprijzen met 20 à 30 procent⁹⁶. Het is waarschijnlijk dat ook de totale loonsom in de landbouw tussen 1630 en 1830 belangrijk is gestegen; de nominale lonen namen in de tussenliggende periode met tenminste 20 procent toe, en ook de plattelandsbevolking steeg per saldo⁹⁷. De stijging van de totale toegevoegde waarde (pachtsom + loonsom) was dus groter dan de toename van het prijsniveau van de landbouw.

De aldus zeer ruw benaderde toename van de produktie heeft zich vermoedelijk vooral in de perioden 1630-1670 en 1750-1830 voorgedaan. Tussen 1670 en 1750 daalden de pachtprizen zeer snel. Door alle rampen die de landbouw in deze jaren troffen — men zie hiervoor het werk van Van der Woude⁹⁸ — nam bijvoorbeeld de zuivere huur van 7006 morgen in de streek rond Enkhuizen af van gemiddeld f35,45 per morgen in 1632 naar f14,20 in 1745, een daling met 60 procent⁹⁹.

Ten aanzien van de ontwikkeling van de landbouwproduktie kan tenslotte geconcludeerd worden dat de agrarische depressie van de periode 1670-1750 hoogst waarschijnlijk geleid heeft tot een niet onbelangrijke daling van de landbouwproduktie, en vooral van de produktie van de veehouderij; na 1750 volgde een herstel dat er toe leidde dat rond 1830 het produktievolume waarschijnlijk boven het niveau van 1630 lag.

Over de ontwikkeling van de produktie van de zeevisserij is aanzienlijk meer bekend dan over de evolutie van de landbouw. Dankzij studies van H. A. H. Kranenburg, A. M. van der Woude en C. de Jong kan de ontwikkeling van de haringvisserij en de walvis vaart vrij nauwkeurig bepaald worden (tabel 14). De haringvisserij maakte een vrijwel voortdurende achteruitgang van de produktie door, die vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw scherp was. De walvisvaart kwam juist tussen 1650 en 1670 tot grote bloei en bleef, ondanks enkele inzinkingen, tot 1750 een hoog produktieniveau handhaven. De achteruitgang die hier na 1750 definitief inzette was echter zo sterk dat er na 1800 vrijwel niets meer van deze tak van nijverheid was overgebleven.

96 Zie de bronnen van tabel 3.

97 De Vries, 'Decline', 174-182; L. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar* (Amsterdam, 1980) 43-62; Nusteling, *Welvaart*, 252-261.

98 Van der Woude, 'Noorderkwartier', 585-601.

99 P. Noordeloos en J. Morsink, *Geschiedenis van den polder het Grootslag* (Heiloo, s.a.) 179-181.

Tabel 14

Gegevens over de ontwikkeling van de produktie van de haringvisserij en de walvisvaart, 1650/1659-1800/1805 (indices 1650/1659 = 100)

	haringvisserij ^a	walvisvaart
1650/1659	100	100
1660/1669	-	200
1670/1679	-	238
1680/1689	-	320
1690/1699	-	181
1700/1709	89	241
1710/1719	-	152
1720/1729	-	179
1730/1739	64	187
1740/1749	-	222
1750/1759	31	139
1760/1769	25	125
1770/1779	26	112
1780/1789	17	55
1790/1799	28	20
1800/1805	11	2

a - globale schattingen met name op grond van aantal uitgevaren haringbuizen

Bronnen: H. A. H. Kranenburg, *De zeevisserij van Holland in den tijd der Republiek* (Amsterdam, 1946); J. R. Bruijn en C. A. Davids, 'Jonas vrij. De Nederlandse Walvisvaart, in het bijzonder de Amsterdamse, in de jaren 1640-1664', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVIII (1975)148; C. de Jong, *Geschiedenis van de oude Nederlandse walvisvaart*, m (Johannesburg, 1978/1979) 156-161.

III.5 De sectoren tezamen

Een globale raming van de ontwikkeling van het regionaal produkt kan pas plaatsvinden als is ingegaan op het relatieve belang van de onderscheiden bedrijfstakken en sectoren. In andere woorden: welk gewicht moeten deze bedrijfstakken krijgen in de index van het bruto-regionaal produkt van Holland. Theoretisch moet dit gewicht gebaseerd zijn op het aandeel van de verschillende bedrijfstakken in de totale toegevoegde waarde. Om hiervan schattingen te kunnen maken zal worden ingegaan op: 1. de structuur van de werkgelegenheid in de basisperiode 1650/1670: welk aandeel van de totale beroepsbevolking werkte in de verschillende bedrijfstakken; 2. het inkomen per arbeid(st)er in de verschillende bedrijfstakken, dat enigszins bepaald kan worden aan de hand van de beroepsgegevens uit de quotisatie van 1742.

De combinatie van beide gegevens levert dan de schattingen van de relatieve

gewichten van de sectoren op. Tenslotte zal nog ingegaan worden op het uit het buitenland ontvangen inkomen, een post die bij de bruto-productie opgeteld moet worden om de ontwikkeling van het reële inkomen te bepalen.

De Hollandse beroepsbevolking kan in de periode 1650/1670 op ongeveer 350.000 geschat worden, het resultaat van een geschatte participatiegraad van zo'n 40 procent en een totale bevolking van 850 à 880 duizend¹⁰⁰. Ongeveer 60 procent van de bevolking woonde in steden en de rest op het platteland. De verdeling van de beroepsbevolking in stad en platteland over de voornaamste sectoren kan als volgt geraamd worden:

- in 1807 werkte op het platteland ongeveer 50 procent van de beroepsbevolking in de landbouw, 20 procent in de nijverheid, 2 procent in de visserij en 28 procent in de dienstensector¹⁰¹. Afgezien van een dan veel hoger aandeel van de visserij, mag aangenomen worden dat deze beroepsstructuur ook voor de periode 1650/1670 gold.
- in de steden werkte 55 procent (Amsterdam, Delft) tot meer dan 70 procent (Leiden) in de nijverheid en de rest vrijwel uitsluitend in de dienstensector¹⁰². Aangezien Leiden duidelijk een uitzondering was, mag het aandeel van de nijverheid in de stedelijke beroepsbevolking op 55 à 60 procent geschat worden.
- de omvang van de werkgelegenheid in de visserij is uit relatief goede schattingen bekend (tabel 7).

Tabel 15

Schattingen van de omvang van de beroepsbevolking in de onderzochte sectoren en bedrijfstakken, 1650/1670 (in duizenden)

	sectoren		bedrijfstakken	
landbouw	70	(20%)		
visserij	14	(4%)	walvisvaart	7
			haringvisserij	7
nijverheid	144	(41%)	textielnijverheid	40
			bouwnijverheid	15
			scheepsbouw	8
			bierbrouwerij	7
			zeepziederij	1
			papiemijverheid	1
			verzorgende nijverheid	50 ^a
diensten	122	(35%)	huiselijke diensten	30
			handel, vervoer	70
			w.v. trekschuiten	2
			bankwezen	1
totaal	350			

a - globale raming

Bronnen: zie tekst.

Deze cijfers combinerend komt men tot de schattingen van tabel 15, tweede kolom. Met behulp van uit allerlei bronnen verzamelde gegevens is deze verdeling naar sectoren verder ingevuld (tabel 15, vijfde kolom). Opvallend is vooral het zeer geringe gewicht van de financiële sector. In Amsterdam, waar het bank- en verzekeringswezen geconcentreerd was, telde S. Hart in de jaren 1651 tot 1675 slechts 27 bruidegoms die werkzaam waren in dit vak op een totaal van 42.348 bruidegoms (in de periode 1676-1700 was dit iets meer, namelijk 59 bruidegoms op een totaal van 41.770, dus 0.14 procent)¹⁰³. Daarnaast valt op dat de werkgelegenheid in de nijverheid groter wordt geschat dan die in de dienstensector, ondanks het economisch overwicht van de laatste. Ook rond 1810, als de eerste 'beroepstellingen' beschikbaar zijn, domineert de nijverheid, ondanks de veel grotere achteruitgang van het produktievolume in deze sector, in dit opzicht nog de dienstensector¹⁰⁴.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat niet alleen de omvang van de werkgelegenheid van belang is, maar dat ook gekeken moet worden naar het inkomen (eigenlijk de toegevoegde waarde) per werkende. De enige bron die hier informatie over geeft is de personele quotisatie van 1742. Van alle in de belasting aangeslagen personen werd naast het inkomen ook het beroep vermeld, gegevens die door W. F. H. Oldewelt en L. van Nierop zijn gsystematiseerd¹⁰⁵. Van 16 'kleinere' steden van Holland is zowel de beroepsstructuur als het gemiddelde inkomen per beroepsgroep van de aangeslagenen bekend, van Amsterdam alleen de verdeling van de beroepen over de sectoren (tabel 16).

Het patroon dat uit de gegevens van de quotisatie van 1742 naar voren komt is echter onmiskenbaar. Terwijl van de totale stedelijke beroepsbevolking naar schatting 55 à 60 procent in de nijverheid werkt, is maar ruim 26 procent van de personen met een inkomen van meer dan 600 gulden hierin actief. Daarentegen is de dienstensector,

100 De mannelijke beroepsbevolking was rond 1810 ongeveer zo'n 30 procent van de totale bevolking (zie bijvoorbeeld Van Zanden, 'Ontwikkeling', 67); over de vrouwelijke beroepsbevolking is veel minder bekend, maar de indruk bestaat dat in Holland de vrouwenarbeid al in de zeventiende eeuw veel minder omvangrijk was dan de mannenarbeid; de participatiegraad van vrouwen is dus globaal op een derde van die van de mannen geschat.

101 Van Zanden, 'Ontwikkeling', 43.

102 S. Hart, *Geschrift en getal* (Dordrecht, 1976) 176-177; H. Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw', in: H. Diederiks, e.a., ed., *Armoede*, 49; het cijfer van Delft is exclusief de grote groep overig/onbekend.

103 Hart, *Ge. icftn/r*, 176-177.

104 Voor Amsterdam zie de bespreking door A. Knotter van de dissertatie van H. Diederiks in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, X (1984) 199; Van der Woude, 'Noorderkwartier', 272; volgens de telling van de beroepen van de hoofden van huishoudens in Zuid-Holland in 1807/1808 was in deze provincie 12 procent landbouwer, 22 procent arbeider (inclusief de talrijke landarbeiders), 31 procent actief in de nijverheid, 18 procent werkzaam in de handelssector, 7 procent in de overige diensten, 1 procent in de visserij en bijna 10 procent zonder beroep of beroep onbekend (ARA, Gewestelijke Besturen 1807-1815, no. V673, V706 en V708).

105 Enigszins problematisch is alleen dat de door Oldewelt en Van Nierop gebruikte beroepsindeling niet overeenstemt met de gebruikelijke classificatie (namelijk die van de beroepstelling van 1889); aangezien het hier alleen gaat om het constateren van globale verschillen tussen sectoren, is dat niet al te bezwaarlijk.

vooral in Amsterdam, onderde burgerij sterk oververtegenwoordigd. Deze verschillen worden nog versterkt door het feit dat het gemiddelde inkomen van deze 'weigestelden' per sector uiteenloopt. Dit gemiddelde inkomen is laag in de nijverheid en onder de arbeiders en relatief hoog onder renteniers en vrije beroepen. Aangezien al eerder is aangetoond dat het inkomen op het platteland veel lager was dan in de stad, is het aannemelijk dat het inkomen per werkende in de landbouw ook op een relatief laag niveau lag.

Tabel 16

De beroepsstructuur^a van de aangeslagenen in de personele quotisatie van 1742 in 15 steden en Amsterdam en hun gemiddeld geschat inkomen^b

	15 steden'		Amsterdam
	aangeslagenen (in procenten)	gemiddeld inkomen	aangeslagenen (in procenten)
landbouw	0.9	1113	0.1
nijverheid	27.2	939	25.6
handel/vervoer	31.0	1188	50.3
vrije beroepen	20.4	2249	11.3
arbeiders	0.5	667	0.0
renteniers	15.8	2278	
onbekend	4.2	1320) 12.7
totaal	100	1511	100
n=14	12087		13745

a - beroepsindeling van Oldewelt en Van Nierop

b - alleen voor 15 steden

c - steden van tabel 1 en Schoonhoven

Bronnen: Oldewelt, 'Beroepsstructuur', 93-100; L. van Nierop, 'Gegroepeerde tabel van de beroepen van de 13745 'huishoudende' personen, genoemd in het kohier van de personele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742', *Jaarboek Amstelodanum*, XLVII (1955) 136-144.

Enige voorzichtigheid is overigens geboden met het terug projecteren van de inkomensverhoudingen in 1742 naar de basisperiode 1650/1670. De sterke achteruitgang in een aantal takken van nijverheid tussen 1670 en 1740 zal er zeker toe geleid hebben dat ook het gemiddelde inkomen in deze bedrijfstakken gedaald is. Maar dat de hoogste inkomens in Holland steeds in de tertiaire sector verdiend werden, zal niet betwist worden.

Tenslotte blijkt ook uit de quotisatie van 1742 het beperkte belang van de werkgelegenheid en het inkomen in het bankwezen. In Amsterdam kunnen hooguit 200 van

de 13.745 in de quotisatie genoemde personen bij deze sector ondergebracht worden, slechts 1.5 procent van de weigestelden was dus hierin actief. Het feit dat over de kwantitatieve ontwikkeling van deze sector geen gegevens voorhanden zijn, is dus geen al te ernstige lacune in het onderzoek.

Voordat wordt overgegaan tot de bespreking van het eindresultaat van dit onderzoek, moeten de belangrijkste beperkingen van deze schattingen van de ontwikkeling van het bruto-regionaal produkt op een rij gezet worden:

- 1 Van een aantal belangrijke bedrijfstakken ontbreken kwantitatieve gegevens over de ontwikkeling van de produktie, waardoor de 'steekproef' vrij klein is.
- 2 Van andere bedrijfstakken moest de index soms langs indirecte weg geraamd worden; met name de indices van het produktievolume van de landbouw, de scheepsbouw en de verzorgende nijverheid zijn zeer globale ramingen gebaseerd op misschien aanvechtbare veronderstellingen en interpolaties.
- 3 Tenslotte zijn de wegingscoëfficiënten eveneens gebaseerd op nogal globale gegevens over de werkgelegenheid en de toegevoegde waarde in de onderscheiden bedrijfstakken en sectoren; de keuze van de basisperiode is ook vrij arbitrair; waarschijnlijk zou een andere keuze de achteruitgang tussen 1650 en 1800 overigens nog geringer maken, omdat de tussen 1670 en 1740 sterk in omvang gedaalde bedrijfstakken dan een geringer gewicht zouden krijgen.

Tegenover deze belangrijke beperkingen kan slechts gesteld worden dat de gepresenteerde schattingen, een, naar ik hoop, zorgvuldig opgebouwde samenvatting zijn van de informatie waar we wel over beschikken. Dit lijkt momenteel de enige methode om de hypothese over de ontwikkeling van de Hollandse economie in deze periode te toetsen.

Om het globale karakter van de schattingen nogmaals te benadrukken zijn slechts ramingen voor een aantal decaden tussen 1650/1659 en 1800/1805 gemaakt (tabel 17). De aldus verkregen indices laten zien dat de Hollandse economie tussen 1650/1659 en 1670/1679 waarschijnlijk nog iets groeide, waarna een langdurige stagnatie inzette die resulteerde in een lichte daling van het geschatte produktievolume met 10 à 15 procent tussen 1670/1679 en 1800/1805. Deze achteruitgang werd vooral veroorzaakt door de daling van de produktie in de nijverheid (met ongeveer één derde) en in de visserij (met meer dan 90 procent). De dienstensector en de landbouw blijven op langere termijn op een relatief hoog niveau, al maakt vooral de agrarische sector wel een duidelijke crisis door. Opvallend is ook dat er geen sprake is van een sterke achteruitgang na 1780 of 1795: per hoofd van de bevolking wijkt het hier geschatte produktieniveau in 1800/1805 nauwelijks af van dat in 1700/1709. Ondanks enkele inzinkingen (tussen 1670/1679 en 1700/1709 en tussen 1760/1769 en 1800/1805) waarin het produktievolume met zo'n 10 procent daalt, stabiliseert de Hollandse economie zich in deze periode per saldo op een relatief hoog niveau.

Als ook het inkomen uit buitenlandse beleggingen in de beschouwing wordt betrokken, en gepoogd wordt iets te zeggen over de ontwikkeling van het reële inkomen per hoofd van de bevolking, dan kan de conclusie nog iets positiever worden. In de loop

van de achttiende eeuw werd de burgerij van de Republiek de belangrijkste buitenlandse geldschietster van de Europese mogendheden. Volgens W. M. Keuchenius en R. Metelkamp ontving rond 1800 de Republiek jaarlijks zo'n 40 miljoen gulden op buitenlandse beleggingen¹⁰⁶. Het grootste deel hiervan kwam zonder twijfel bij Hollandse renteniers en beleggers terecht. Vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw groeide het inkomen uit buitenlandse beleggingen zeer sterk; J. C. Riley schatte dat tussen 1763 en 1790 dit inkomen toenam van *f*8 tot *f*22 à *f*29 miljoen¹⁰⁷. Op een totaal regionaal inkomen van 140 à 200 miljoen gulden was dit een forse vooruitgang, die (bijna) voldoende was om de daling van de productie per hoofd te compenseren. Een en ander wordt bevestigd door het stabiele niveau van de consumptie van enkele luxe producten, geconstateerd in paragraaf III.3.

Tabel 17

De schatting van de ontwikkeling van de bruto-productie in Holland 1650-1805 (indices 1650/1659=100)

	Nijverheid							totaal verzor.
	textiel	bierbr.zeepz.	scheepsb.	papierf.	bouwn.	overig		
gewicht	0.30a	0.08 ^a	0.02a	0.08a	0.02a	0.20a	0.30a	0.36
1650/59	100	100	100	100	100	100	100	100
1670/79	109	85	78	107	180	81	100	99
1700/09	63	70-80	57	100-110	355	63	100	83-85
1740/49	52	55	53	80-90	470	74	100	82
1760/69	49	50	61	60-70	480	81	100	81
1800/05	30	25	67	40-50	480	67	90	66

	Landbouw	Visserij		Diensten			Totaal	Totaal
		haring	walvis	huiselijk	handel	treksch		p. hfd.
gewicht	0.16	0.02	0.02	0.05	0.37	0.02	1.00	
1650/59	100	100	100	100	100	100	100	100
1670/79	100-110	90-100	238	127	99	155	104-106	96-98
1700/09	80-90	85-90	241	110-130	100	118	94-97	90-92
1740/49	70-80	35-45	222	100-130	115	78	95-98	95-98
1760/69	80-90	20-30	125	100-130	121	83	96-100	96-100
1800/05	90-110	11	2	130	113	92	89-9	89-92

a - gewicht in totale nijverheid

Bronnen: zie tekst.

IV CONCLUSIE

Dit vrijwel uitputtende overzicht van de beschikbare bronnen om de economische ontwikkeling van Holland in de periode 1650-1805 te meten kan tot de volgende conclusies leiden. Ten eerste is het niet goed mogelijk om de hoogte van het inkomen per hoofd enigszins nauwkeurig te bepalen. Betrouwbare bronnen ontbreken hiervoor, al is wel gepoogd door het schatten van bepaalde minimum en maximum grenzen om echt onwaarschijnlijke cijfers uit te sluiten. Vermoedelijk lag het inkomen per hoofd in de achttiende eeuw (1742,1808) ergens tussen de f175,- en f250,-, veel lager dan f175,- lijkt uitgesloten (afgezien van de crisisjaren), veel hoger dan f250,- is niet waarschijnlijk.

Iets meer zekerheid bood de analyse van de produktie in de voornaamste bedrijfstakken. Door een uitvoerige analyse van vooral belastinggegevens, in het bijzonder de opbrengsten van de Hollandse imposten, kon meer inzicht worden geboden in de ontwikkeling van de Hollandse economie. De door Riley, Joh. de Vries en Jan de Vries geformuleerde hypothesen laten zich op grond van dit onderzoek toetsen:

- de hypothese van een trendmatige economische groei in de achttiende eeuw van Riley moet bij de huidige stand van het onderzoek verworpen worden;
- de hypothese van Jan de Vries, een sterke achteruitgang tussen 1670 en 1750, is waarschijnlijk te pessimistisch; per hoofd van de bevolking lijkt er nauwelijks sprake te zijn van een daling van het produktieniveau in deze periode; ook het lichte herstel dat Jan de Vries in de tweede helft van de derde eeuw constateert wordt door deze schattingen niet bevestigd;
- de hypothese van Johan de Vries, die vooral de relatieve stabiliteit van de Hollandse economie tussen 1700 en 1780 benadrukte, lijkt grotendeels juist en ook van toepassing op de tweede helft van de zeventiende eeuw; de sterke achteruitgang die hij na 1780 veronderstelt, vind ik echter in mijn schattingen niet terug.

De hier verkregen resultaten komen dus het dichtst in de buurt van de hypothese van Johan de Vries.

Tenslotte dient opgemerkt te worden dat de mogelijkheden voor modern-kwantitatief historisch onderzoek naar de economische ontwikkeling van de Republiek nog bijzonder groot zijn. De hier gebruikte gegevens, zoals de opbrengsten van de imposten, moeten in principe ook voor de jaren 1583-1650 te achterhalen zijn, en, zoals in de inleiding al is opgemerkt, lijkt een goede analyse van de groei van de Hollandse economie in deze zeventig jaar nog belangrijker dan het hier gegeven overzicht van de 'achteruitgang' na 1650. De gegevens van de imposten zijn bo-

106 Metelerkamp, *Toestand*, 60-61; W. M. Keuchenius, *De inkomsten en uitgaven der Bataafsche Republiek voorgesteld in eene nationale balans* (Amsterdam, 1803) 11-12. Tegenover de stijging van het inkomen ontvangen uit het buitenland stond waarschijnlijk een daling van het inkomen betaald aan het buitenland, omdat, met het teruglopen van de immigratie in Holland in de loop van de achttiende eeuw, ook de omvang van de door (seizoen)migranten naar het buitenland overgemaakte gelden afnam.

107 J. C. Riley, *International Government Finance and the Amsterdam Capital Market, 1740-1815* (Cambridge, 1980)221.

verdiens voor de periode 1650-1805 steeds per (stemhebbende) stad plus het omliggende belastingdistrict verzameld, zodat op grond hiervan ook een uitvoerige regionale analyse van de ontwikkeling van de Hollandse economie mogelijk is. Daarbij lenen deze jaarlijkse gegevens zich waarschijnlijk ook nog vooreen analyse van conjuncturele fluctuaties. Kortom, het wordt tijd dat de Nederlandse economisch-historici de 'Amerikaanse uitdaging', waarmee dit artikel begon, aannemen en met behulp van moderne methoden en onderzoekstechnieken de geschiedenis van de opkomst en achteruitgang van de Hollandse economie gaan (her)schrijven.

Continuïteit of discontinuïteit in de geschiedenis: België in de tweede wereldoorlog

I TEN GELEIDE EN VERANTWOORDING

Of de tweede wereldoorlog voor continuïteit van mentaliteit en instellingen heeft gezorgd ofwel een factor van discontinuïteit is gebleken was reeds uitgebreid aan de orde in Nederland. Het leek de redactie nuttig dit thema ook voor België aan te snijden. Daartoe werd Rudi van Doorslaer verzocht een tekst op te stellen die als basis voor discussie kon dienen (zie deel II). Deze discussie werd georganiseerd als een ronde-tafelgesprek, dat op 17 januari 1986 te Brussel in het Algemeen Rijksarchief plaatsvond (zie deel III)*.

Heeft de tweede wereldoorlog een fundamentele invloed uitgeoefend op de diverse geleidingen van het Belgisch politiek-maatschappelijk bestel? Om op deze vraag te antwoorden hebben de deelnemers van het ronde-tafelgesprek het thema als volgt opgedeeld: de monarchie, de kerk en de katholieken, het leger, de extreem-rechterzijde, de socialisten, de communisten, het Vaams-nationalisme. Gezien de rijke en gevarieerde inhoud van het ronde-tafelgesprek, bleek het zo goed als onmogelijk te zijn de interventies in extenso weer te geven. Wij hebben er daarom de voorkeur aan gegeven de gesprekken in een synthetische vorm te reproduceren, aanleunend zowel bij de basistekst als bij de vermelde onderverdeling. Bij het nalezen van tekst en samenvatting bleek het nodig nog enige noten ter verduidelijking toe te voegen. Voor de eindredactie van de samenvatting en van de noten zijn R. van Doorslaer en J. Verhelst verantwoordelijk.

II MACHT EN ONMACHT IN BEZETTINGSTIJD: HET GEVAL BELGIË

Rudi van Doorslaer

Wanneer wij vandaag, na zowat een kwart eeuw wetenschappelijke geschiedschrijving over België in de tweede wereldoorlog, naar de hoofdlijnen ervan zoeken, dan valt in de eerste plaats de chronologische en de historisch-theoretische beperking op. Voor de geschiedschrijving begon die tweede wereldoorlog in 1939, met hooguit een paar zeldzame teruggrepen naar de jaren dertig en de grote crisis, en eindigde in 1945. De vraagstelling naar enige continuïteit of discontinuïteit in de context van de hedendaagse Belgische geschiedenis werd

* De deelnemers waren: professor em. R. Aubert (Université Catholique de Louvain), dr. Francis Balace (docent, Université de Liège), professor dr. H. Balthazar (Rijksuniversiteit Gent), professor dr. J. Bank (Erasmusuniversiteit Rotterdam), José Gotovitch (assistent, Université Libre de Bruxelles, assistent, Centre de Recherches et d'Etudes historiques de la Seconde Guerre mondiale), professor dr. J. Stengers (Université Libre de Bruxelles), professor dr. H. van der Wee (Katholieke Universiteit Leuven), R. van Doorslaer (zie auteurslijst) en tenslotte prof. dr. J. C. H. Blom (Universiteit van Amsterdam) en dr. J. Verhelst (zie auteurslijst) als leden van de redactie. De redactie betuigt hierbij haar dank aan dr. C. Wyffels, nu ere-algemeen rijksarchivaris en aan dr. J. Vanwelkenhuyzen, directeur van het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Zonder hun instemming of materiële steun had het ronde-tafelgesprek geen doorgang kunnen vinden.